

Tijdschrift voor Historische Geografie

LANDSCHAP • STAD • GESCHIEDENIS

3E JAARGANG 2018 NUMMER 4

De waarde van
stedelijk vastgoed
in Amsterdam

De geesten
van Castricum

Tijdschrift voor

Historische Geografie

Landschap • stad • geschiedenis

Het *Tijdschrift voor Historische Geografie* bevat artikelen, interviews, rubrieken, boekbesprekingen en een literatuuroverzicht op het gebied van de historische geografie. Het verschijnt vier keer per jaar. Het *THG* bouwt voort op het *Historisch-Geografisch Tijdschrift*.

Redactie

Jaap Evert Abrahamse, Henk Baas, Sonja Barends, Thomas van den Brink (redactie-secretaris), Linde Egberts, Marcel IJsselstijn, Marty de Harde, Menne Kosian en Hans Renes

Secretariaat

Kopij en correspondentie kunnen worden gestuurd aan:

Thomas van den Brink
Europaplein 655, 3526 WN Utrecht
redactieTHG@gmail.com

Recensies

Te bespreken publicaties kunnen worden gestuurd aan:

J. (Hans) Renes
Faculteit Geowetenschappen
Postbus 80115, 3508 TC Utrecht
(Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht)

Basisvormgeving

Jan Johan ter Poorten, Aperta, Hilversum

Abonnementen

Regulier jaarabonnement (4 nrs) € 35,- (buiten Nederland € 45,-); studenten € 15,- (buiten Nederland € 25,-); institutioneel abonnement € 48,- (buiten Nederland € 58,-)

Uitgever & Abonnementsadministratie

Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
035-6859856
www.verloren.nl/thg | bestel@verloren.nl

ISSN 2468-2187

© 2018 | Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

Redactioneel

Voor u ligt het laatste nummer van de derde jaargang van het *Tijdschrift voor Historische Geografie*. Het is een gemengd nummer met artikelen uit verschillende disciplines en met een zeer uiteenlopende thematiek.

Gabri van Tussenbroek, hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten aan de Universiteit van Amsterdam, presenteert nieuw onderzoek naar de waarde van stedelijk vastgoed. De basis van zijn onderzoek ligt in het *Kohier van de tiende penning* uit 1562, de grondslag voor een belasting op onroerend goed. Uit dat kohier is de huurwaarde van alle huizen in Amsterdam af te leiden. Met behulp van een geografisch informatiesysteem (GIS) heeft hij een overzicht gemaakt van vastgoedwaarden in Amsterdam. Zo ontstond een historische *heat map* van huurwaarden en is inzichtelijk gemaakt wat de meest gewilde plekken waren in de 16e-eeuwse stad. Daaruit blijkt dat Amsterdam ook toen al een duidelijke sociaal-economische segregatie kende: meer achteraf gelegen buurten waren betaalbaar voor de stedelijke onderklasse, terwijl de centrale plekken waren voorbehouden aan de opkomende elite van kooplieden-regenten.

Het artikel van Koen van den Driesche over 'De geesten van Castricum' sluit aan op het artikel over datzelfde onderwerp uit 2014 door Henk Baas, Björn van Snippenburg, Hans Renes en Rob Rentenaar, waarin werd opgeroepen meer onderzoek te doen naar dit onderwerp. Daarop kwam in 2015 een reactie van Frits David Zeiler. In zijn bijdrage diept Van den Driesche dit onderwerp uit binnen een regionaal kader.

In de serie *Dorpen* bespreekt Jan Neefjes de buurschap Harten op de Veluwe, waar door het uitblijven van economische ontwikkeling verrassend veel van het middeleeuwse landschap bewaard bleef.

Verder beginnen we met een nieuwe rubriek: *Landschapselementen*. Net als onze andere serie en rubriek, *Dorpen en Landschap op papier*, zal deze op onregelmatige basis terugkeren in het tijdschrift. Het onderwerp van deze eerste aflevering verwijst naar het verleden van Nederland als centrum van handel en scheepsbouw: de havenkranen, die niet alleen in veel steden, maar ook langs wateren in ruraal gebied de skyline van Nederland hebben bepaald. Jur Kingma en Giel van Hooff beschrijven de ontwikkeling van de havenkraan vanaf de late middeleeuwen, toen de eerste kranen in steden werden gebouwd. Het verdwijnen van de klassieke havenkraan aan het einde van de 20e eeuw leidde tot hernieuwde aandacht voor deze bouwwerken, nu als industrieel erfgoed.

Geografie van arm en rijk

Het kohier van de tiende penning van Amsterdam (1562) in GIS

GABRI VAN TUSSENBROEK*

Al meer dan vijftig jaar gebruiken historici belastingkohieren om veranderingen in de woningmarkt inzichtelijk te maken en om verschillen tussen arm en rijk en andere thema's in kaart te brengen. Een handicap daarbij zijn de dikwijls grote hoeveelheid gegevens en de beperkte mogelijkheden om deze met analoge middelen in een kaartbeeld te vatten. Ondanks het hoge niveau van onderzoek laten dergelijke kaartbeelden dikwijls aan duidelijkheid te wensen over (Dudok van Heel, 1985; Van Drunen, 2006; Lesger & Van Leeuwen, 2012). GIS-software maakt het mogelijk om grote datasets in een kaartbeeld te vatten, waardoor een veel accurater kaartbeeld ontstaat en andersoortige analyses mogelijk worden (vgl. Nijhuis, 2016). Bovendien kunnen bronnen en gegevens van verschillende aard gemakkelijk aan elkaar worden gekoppeld, zodat gegevens ook voor andere onderzoekers beschikbaar komen. In deze bijdrage wordt het belastingkohier van de tiende penning uit 1562 voor de stad Amsterdam gepresenteerd. Vervolgens wordt getoond hoe deze bron in een geografisch informatiesysteem is gezet en welke keuzes daarbij zijn gemaakt. Ten slotte wordt de betekenis van deze bron voor de kennis van het 16e-eeuwse Amsterdam geanalyseerd, een periode waarover in de afgelopen jaren vele nieuwe gegevens zijn blootgelegd (Van Tussenbroek, 2015; Van Tussenbroek, 2016; Van Tussenbroek, in druk).

De bron

De tiende penning was een belasting die in de 16e eeuw incidenteel werd opgelegd. Bij zo'n heffing moest 10% van de jaarlijkse huurwaarde van een pand worden betaald (Verhey, 1984, p. 63; Bos-Rops, 2001). Voor huizen die werden verhuurd was een huurcedule – het huurcontract – opgesteld, waarop de hoogte van de huur stond vermeld. Voor huizen die door de eigenaar werden bewoond of gebruikt voor nijverheid of opslag was geen huurcedule voorhanden en moest de huurwaarde worden getaxeerd. Gezworen taxateurs bepaalden in dat geval de waarde van de huizen, al is er weinig inzicht in de manier waarop dergelijke taxaties tot stand kwamen (vgl. Boeschoten & Van Manen, 1983).

* Een woord van dank gaat uit naar Hans Mol, Fryske Akademy voor het beschikbaar stellen van de gegeorefererde kadastrele kaart van 1820, en naar Ivan Kisjes en Sander IJzerman voor hun technische ondersteuning. Tevens dank ik Heidi Deneweth, Ad van Drunen en Clé Lesger voor inhoudelijke steun bij het totstandkomen van dit artikel.

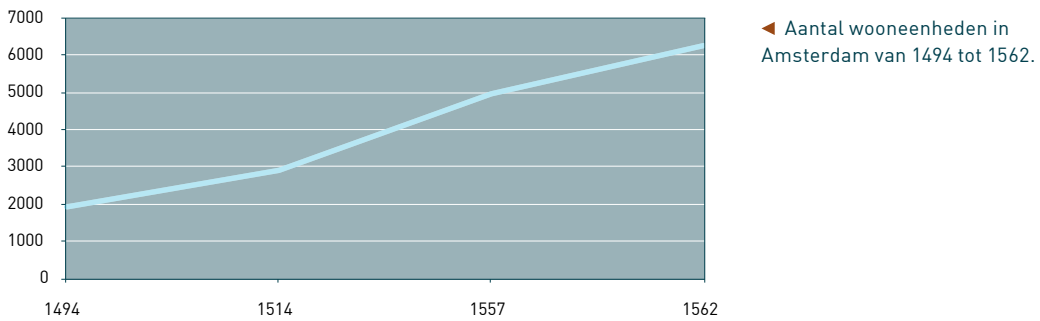
▲ Kaart van middeleeuws Amsterdam met daarop aangegeven nieuwe straten, stegen en kades tot 1578 (gevectoriseerde kadastrale kaart Fryske Akademy; bewerking Gabri van Tussenbroek).

▲ Uitsnede uit *Portret van een oudere dame*, vermoedelijk Maria Florianus (1600-1678), met op de achtergrond de 16e-eeuwse huizen Damrak 93-96. Tekening van Johan Thopas, 1650-1660 (bron: Stadsarchief Amsterdam, afbeeldingsbestand 010097000323).

▼ Overzicht van de Amsterdamse huurwaarden in 1562 verdeeld in kwintielen.

Kwintiel (n = 1183)	Huurwaarde 1562 in guldens	%	Gem. huur per jaar in guldens	Eigendom (%)	Huur (%)
K 1	6.915	3,6%	5,8	31%	69,0%
K 1	12.182	6,3%	10,2	20,5%	79,5%
K 3	20.366	10,5%	17,0	29,5%	70,5%
K 4	38.059	19,6%	32,0	49,7%	50,3%
K 5	116.505	60,0%	99,1	61,9%	38,1%
Totaal	194.027	100%	31,0	41,2%	58,8%
Top 10%	81.447	41,9%	138,5	72,0%	28,0%
Top 5%	52.578	27,0%	179,4	75,1%	24,9%
Top 1%	16.687	8,6%	249,0	65,0%	35,0%

Het kohier van de tiende penning van Amsterdam uit 1562 bestaat uit twee banden van in totaal 346 dubbelzijdig beschreven folia. Het document bevat 6.249 namen van Amsterdammers, met daarbij de aantekening of zij huurden of in een eigen huis woonden en een aanslag aan de hand van de al dan niet geschatte huurwaarde van hun onderkomen.¹ De eerste 978 records betreffen objecten die buiten de stadsmuren stonden, 5.271 records hebben betrekking op de bebouwing binnen de muren. Over het algemeen zijn genoteerd de naam, of deze persoon van iemand huurde, de huurwaarde (al dan niet reëel) en de aanslag. In sommige gevallen is een huisnaam of een specificatie van het belaste object genoemd, zoals het gebruik als pakhuis, of er een kamer werd gehuurd of anderszins. In 16,3% van de gevallen is ook het beroep van de belastingplichtige genoteerd.

Het kohier werd opgesteld in een tijd dat Amsterdam een stormachtige groei doormaakte en de huizenmarkt sterk onder druk stond. In 1494 waren er 1.919 haardsteden in Amsterdam te vinden, in 1514 waren dat er 2.907, in 1557 vinden we niet minder dan 4.943 verhuurbare eenheden (Van Tussenbroek, 2015). Het stedelijk beleid was sinds de jaren 1520 gericht op versterking van de stedelijke woonbebouwing (Van Iterson & Van der Laan, 1986, p. 82; Van Dillen, 1929, p. 196, nr. 338, nr. 339, p. 233, nr. 402; p. 375, nr. 595; Van der Laan & Bessem, 2008, p. 61).² In het bestaande stedelijke weefsel werden nieuwe straten aangelegd, en markten en aanlegplaatsen voor schepen werden voortdurend gereorganiseerd (Van Iterson & Van der Laan, 1986, p. 56; Van der Laan & Bessem, 2008, p. 83, 202, 212, 247; Ter Gouw, 1881, p. 269; Breen, 1909, p. 112; Speet, 2004, p. 93). Bouwhistorisch onderzoek heeft in combinatie met dendrochronologisch onderzoek laten zien hoe gebouwen in de loop van de 16e eeuw werden vernieuwd en verhoogd. In 1562 waren er in Amsterdam niet minder dan 6.249 belastbare huizen, pakhuizen, kelders, kamers en zolders te vinden. In vergelijking met de cijfers uit 1494 betekende dit een toename van 225% (vgl. Lesger, 1986, p. 42).³

Deze toename ging gepaard met veel illegale bouwactiviteiten. In 1564 stonden maar liefst 964 illegale bouwsels buiten de muren (Ter Gouw, 1884, p. 487; Van Dillen, 1929, p. xxv; Abrahamse, 2010, p. 12).⁴

- 1 Nationaal Archief (NA), Archief van de Staten van Holland voor 1572, inv.nr. 1206, kohier van de tiende penning te Amsterdam 1562.
- 2 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van het Stadsfabriekambt en Stadswerken en -gebouwen (5040), inv.nr. 743 (Rooimeestersboek), folio 24.
- 3 Het aantal percelen binnen de middeleeuwse stadsmuur is volgens de kadastrale kaart van 1832 6.076.
- 4 Gebouwen buiten de stadsmuren zijn vermeld in Nationaal Archief (NA), Archief van de Staten van Holland voor 1572, inv. nr. 1206, kohier van de tiende penning te Amsterdam 1562, folios 1-55.

Dankzij het onderzoek van Lesger uit 1986 hebben we een goed inzicht in de huizenmarkt vanaf 1550. De prijsontwikkeling werd overgelaten aan de markt en werd door demografische ontwikkelingen en koopkracht bepaald. Vanaf het moment dat er cijfers beschikbaar zijn, vanaf 1550, stegen de huren parallel aan de inflatie tot aan het einde van de jaren 1560, toen Amsterdam het hoogste gemiddelde huur-niveau van Holland kende (Soltow & Van Zanden, 1998, p. 29).⁵ De religieuze troebelen zorgden vanaf 1566 voor een toenemend economisch en politiek isolement van de stad waardoor burgers de stad verlieten, de druk op de huizenmarkt afnam en de prijzen daalden, totdat deze in 1576 terug waren op het niveau van 1552 (Lesger, 1986, p. 65).

De verstening en verdichting van het Amsterdamse huizenbestand leidde tot een opeenhoping van mensen op een klein oppervlak. De impact hiervan op het alledaagse leven van de Amsterdammers leidde ertoe dat in 1564 een groep burgers een klacht neerlegde bij de landvoogdes in Brussel, met als doel haar te wijzen op het feit dat er in de stad te weinig ruimte was om alle mensen te kunnen huisvesten en er huurinstabiliteit en andere problemen waren ontstaan (vgl. Brouwer Ancher & Breen, 1903). De bevolkingsdichtheid was immens. Antwerpen, met 11.856 huizen in 1568, had binnen de stadsmuren een extreme dichtheid van 52,7 wooneenheden per hectare (Deneweth, 2018, p. 119). In Amsterdam was de dichtheid binnen de muren nog hoger: 5.271 belastbare ruimtes stonden op een gebied van 80 hectare, dat voor een deel uit water bestond en waarop ook alle publieke gebouwen, straten en veertien klooster-terreinen te vinden waren. Zelfs zonder deze gebouwen – die niet in het kohier zijn opgenomen – was de dichtheid van Amsterdam in 1562 65,6 eenheden per hectare.

Het kohier van 1562 is de bron bij uitstek om de verhoudingen in de stad waarover deze burgers klaagden te reconstrueren. De gemiddelde huurwaarde bedroeg 31 gulden per jaar. Verdeeld in kwintielen zien we dat de armste 40% van de bevolking in huizen woonden die slechts 9,9% van de totale huurwaarde vertegenwoordigden. Anderzijds woonden de 20% rijkste Amsterdammers (kwintiel 5 in de tabel op p. 243) in vastgoed dat maar liefst 60% van deze waarde had. Het is nauwelijks verrassend dat de lagere inkomens veel meer waren aangewezen op het huren van woonruimte dan de hogere inkomens. In Holland was de economische ongelijkheid in 1561 het grootste in Amsterdam, waar tegelijkertijd de

▲ In de loop van de 16e eeuw ontstond buiten de Haarlemmerpoort steeds meer illegale bebouwing. Uitsnede uit het stadsprofiel van Anthonis van den Wijn-gaerde, 1561 (bron: Stadsarchief Amsterdam).

5 Een dergelijke stijging van prijzen is ook in Antwerpen vastgesteld (Maclot, 2014, p. 84).

hoogste gemiddelde huren voorkwamen (Soltow & Van Zanden, 1998, p. 29). Alleen in kwintiel 5 treffen we meer eigenaren aan die in hun eigen huis woonden dan personen die woonruimte huurden. In totaal woonde 41,2% van de bevolking in een huis dat tevens bezit was, de andere 58,8% huurde.

Circa 80% van de geregistreerde huiseigenaren en huurders was man, ongeveer 20% was vrouw. De onvermogenende huurders die een onderkomen hadden waarvoor zij geen huur hoefden te betalen en de huizen die in het bezit waren van kloosters en instituties, worden eveneens in het register genoemd. Deze instituties bezaten 357 verhuurbare eenheden, 5,7% van het gehele aantal records, met een gemiddelde huur van 20,7 gulden, daarmee slechts 3,8% uitmakend van de gehele vastgoedmarkt en duidelijk onder de gemiddelde huur van 31,0 gulden. Hiermee is de rol van de kloosters en instituties – die in ruimtelijk opzicht bijna 20% van de stad in handen hadden – als investeerder in de stad slechts zeer gering.

De gegevens in kaart

Bij het omzetten van de gegevens uit het belastingkohier in een GIS, met als doel een interpolatiekaart van huurwaarden te maken, is begonnen met het transcriberen van het hele document. Dit leverde een Excel-tabel op met 6.249 records. Een meerwaarde van deze transcriptie was dat de route die de belastingvaarders hebben gevolgd hierdoor direct inzichtelijk werd. Men is begonnen met de bebouwing buiten de muren aan de westzijde van de stad en heeft een omtrekkende beweging naar het oosten gemaakt. Vervolgens ging men in de stad verder aan de Nieuwe Zijde, op de kop van de Kalverstraat, om daarna via de Nieuwendijk en de burgwallen, het Damrak af te lopen. Daarna werd de Oude Zijde geïnventariseerd, te beginnen met de burgwallen en eindigend in de Warmoesstraat. De huurwaarden uit de tabel geven – gevat in een grafiek – een spreiding van deze waarden over de route. Hieruit ontstaat nog nauwelijks een leesbaar, ruimtelijk model, maar wel wordt meteen duidelijk dat de vastgoedwaarde niet egaal verspreid was.

De geografische aanduidingen in het kohier maken het mogelijk om de huurwaarden ruimtelijk vast te leggen. In het kohier vinden we plaatsaanduidingen als Oude Zijde en Nieuwe Zijde, en telkens wanneer de gaarders aan het begin van een straat stonden, wordt daarvan melding gemaakt. Bij de burgwallen wordt tevens vermeld of het de oost- of de westzijde betreft. Hoewel de route van de gaarders zeer strikt georganiseerd lijkt en nergens in het kohier daadwerkelijke afwijkingen zijn aangetroffen, leveren de gegevens wel enige moeilijkheden op bij het ruimtelijk positioneren. De oostzijde van een straat wordt doorgaans zonder onderbreking geïnventariseerd, aan de westzijde worden echter de stegen meegenomen. Deze stegen worden weliswaar genoteerd, maar niet duidelijk is wanneer de gaarders van de noord- naar de zuidkant overstaken en wanneer zij de steeg weer achter zich hadden gelaten.

Voor het ruimtelijk vastleggen van de gegevens uit het kohier is gebruik gemaakt van het programma QGIS en de door de Fryske Akademy gedigitaliseerde kadastrale minuut van Amsterdam uit 1832. Deze kaart heeft als voordeel dat hij ruimtelijk betrouwbaar is en dat de vroeg-19e-eeuwse situatie in de binnenstad nog grotendeels terug te voeren is op de situatie in de 16e eeuw, omdat de schaalvergrotingen en doorbraken van de 19e eeuw op dat moment nog niet hadden plaatsgevonden. Maar er zijn in de tussentijd wel degelijk ruimtelijke veranderingen geweest: de in het kohier genoteerde gegevens komen niet geheel overeen met de parcellering zoals die op de kadastrale minuut te vinden is. Dit had tot gevolg dat de percelen niet als ruimtelijk uitgangspunt konden dienen, maar dat er rekening moest worden gehouden met een zekere mate van *fuzziness* van de gegevens. Daarom is gekozen voor het gebruik van punten in plaats van vlakken om de huurwaarden op de kaart te zetten.

De volgende stap was het blok voor blok uitzetten van de route op de kaart. In grote straten zoals de Kalverstraat, de Nieuwendijk en de Warmoesstraat – waar in het verleden al veel onderzoek is verricht (Kam, 1961; Kam, 1968) – leverde dit geen noemenswaardige problemen op. Hier kon er doorgaans voor worden gekozen de punten in het midden van de voorzijde van een perceel te plaatsen, waarbij hoeken en stegen goed uitkwamen. In stegen en sloppen was het beeld diffuser. Hier werden daarom vaker punten op perceelscheidingen gezet, om aan te geven dat niet duidelijk is bij welk perceel de informatie precies thuishoort. Waren binnen één object meerdere woningen verhuurd, dan zijn punten achter elkaar op het perceel geplaatst.

Bij het verwerken van gegevens over stegen was interpretatie van de bronnen nodig. Telkens moest worden bepaald wanneer de gaarders van de ene zijde van de steeg overstaken naar de andere. Het ligt voor de hand dat dit gebeurde juist achter het hoekhuis van de hoofdstraat aan het uiteinde van de steeg. In een groot aantal gevallen bleek de aanduiding dat de steegbewoner een huis huurde van de eigenaar van dat hoekhuis, de sleutel om de noord- en de zuidzijde van de steeg van elkaar te kunnen onderscheiden. In gevallen waar deze methode niet toepasbaar was, is het aantal records per steeg in tweeën gedeeld en verdeeld over beide zijden.

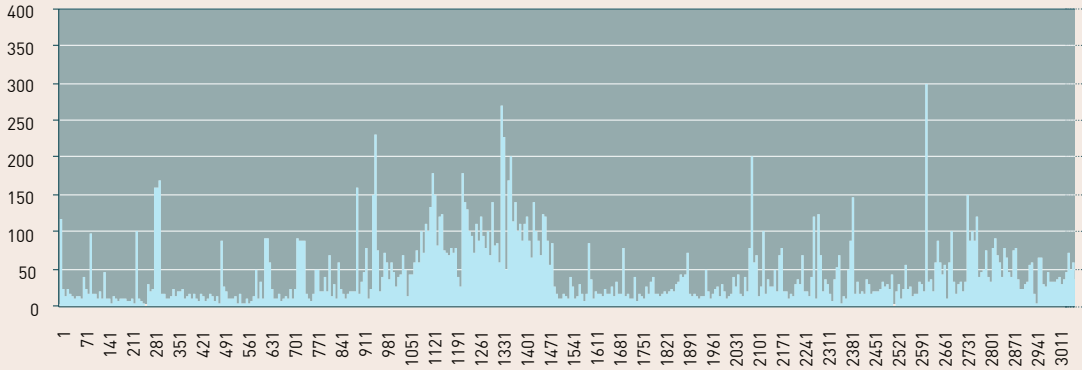
Een bijkomstige moeilijkheid was dat de gaarders niet vermeldten wanneer zij de steeg weer verlieten. Hierbij gold echter dat de steegwoningen in de regel een lagere huurwaarde hadden dan de huizen aan de hoofdstraten of grachten; hogere aanslagen zijn een indicatie voor het moment dat zij de steeg hadden verlaten. Bovendien kon er in veel gevallen worden teruggeteld langs de hoofdgracht of straat vanaf de volgende steeg, wat als extra controlemiddel voor de eerdergenoemde aanname diende.

Met name aan de Achterburgwallen was de bebouwing minder dicht dan in het centrum. Dit betekende in de praktijk dat de 19e-eeuwse perceelindeling hier niet accuraat was en er dus percelen overbleven. Om toch een enigszins representatief beeld te creëren, golden de stegen ook hier als afbakening van de bouwblokken. Binnen de blokken zelf was de omstandigheid, dat huurders aan de achterzijde van de bouwblokken dikwijls een woning huurden van de bewoners aan de voorzijde ervan, behulpzaam bij het nauwer inkaderen van de ruimtelijke situering van de huurwaarden.

Tenslotte werden enkele blokken die in 1832 al duidelijk afweken van de situatie in 1562 gereconstrueerd. Het betreft met name het gebied rond de Dam, waar zich door de vergroting van de Dam en de bouw van het nieuwe stadhuis in de 17e eeuw de grootste veranderingen hebben voorgedaan. Voor de reconstructie werd gebruik gemaakt van georeferencierte 17e-eeuwse opmetingen en ander kaartmateriaal. Vervolgens zijn de huurwaarden in deze gereconstrueerde blokken op de bovengenoemde manier ingevuld met een unieke identifier, corresponderend met de transcriptie van het kohier, en de huurwaarde. Nadat alle gegevens uit het kohier waren omgezet in QGIS, is een interpolatiekaart gemaakt van de vermelde huurwaarden.

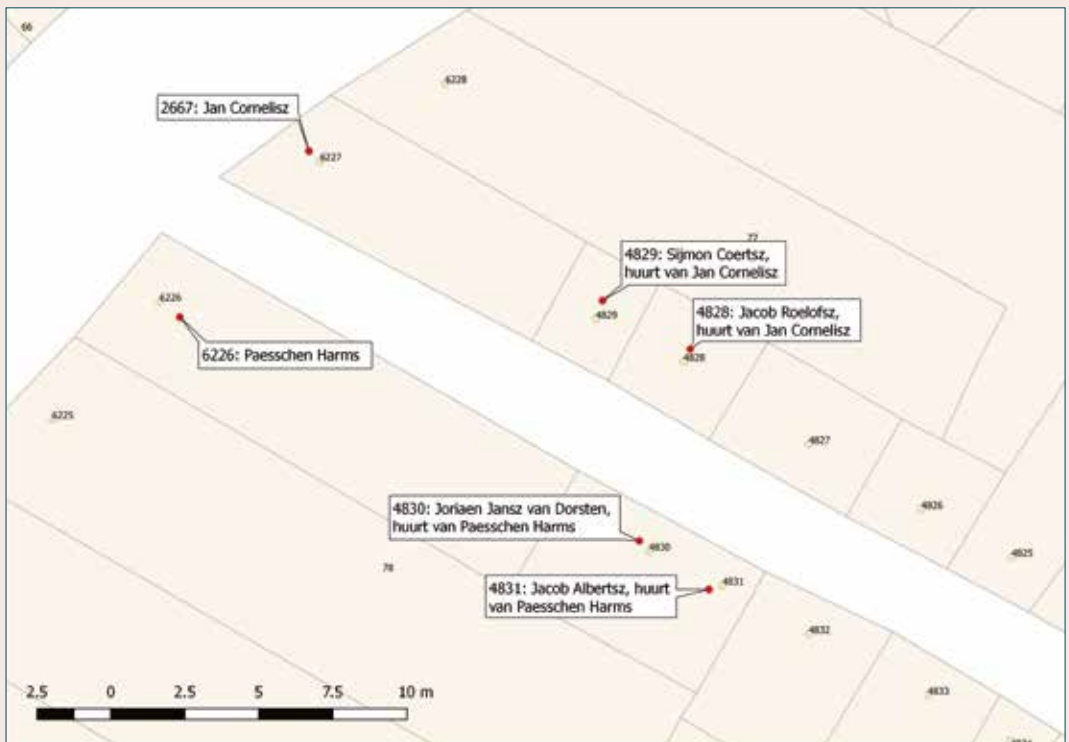
Analyse

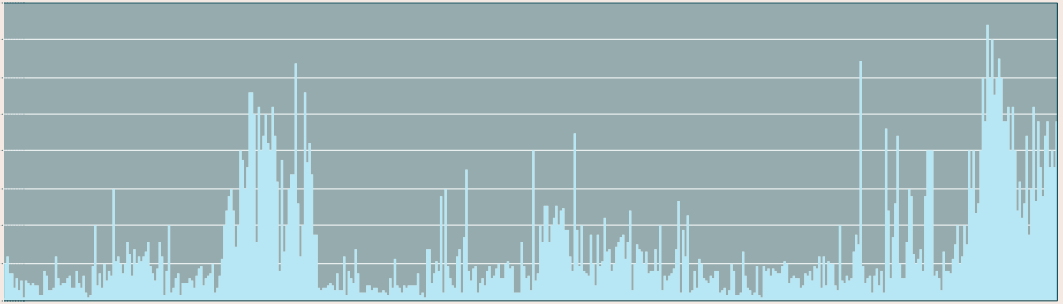
De huurwaarden in het kohier laten zien dat een duidelijk onderscheid kan worden gemaakt tussen dure en goedkope stadsdelen. De duurste delen van de stad bevinden zich in de nabijheid van het water van het Damrak en het havenfront, aan de Dam en – in iets mindere mate – aan het Rokin, met de Nieuwendijk, Warmoesstraat en Kalverstraat als belangrijkste straten. De locatiekeuze van de elite lijkt te zijn bepaald door toegang tot de infrastructuur van de stad enerzijds, en de nabijheid van de Dam met de Waag en het stadhuis en andere faciliteiten anderzijds. Ten zuiden van de Dam en aan de burg-

▲ De huurwaarden in het kohier van 1562 in volgorde van vermelding. De drie geclusterde hoge waarden zijn achtereenvolgens de Kalverstraat met Nieuwendijk, het Damrak en de Warmoesstraat.

▼ Het Wijngaardstraatje met de panden aan de Warmoesstraat links. De huurders in de steeg huren in veel gevallen van eigenaren aan de hoofdstraten, zodat de beide zijden van de steeg of straat te identificeren zijn (gevectoriseerde kadastrale kaart Fryske Akademy; bewerking Gabri van Tussenbroek).

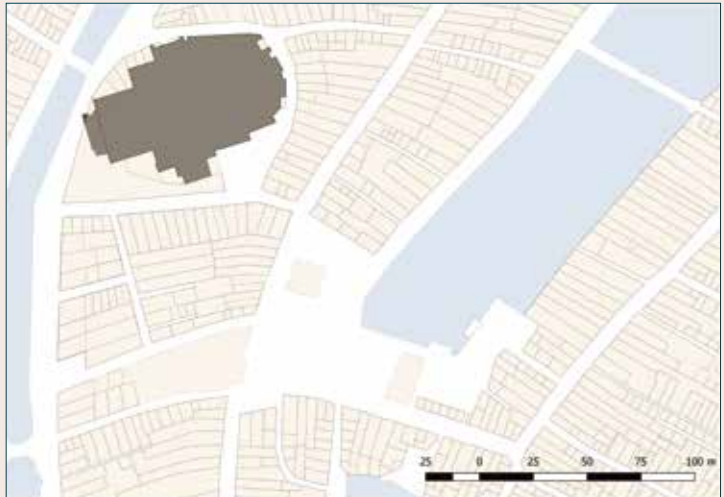

3081 3151 3221 3291 3361 3431 3501 3571 3641 3711 3781 3851 3921 3991 4061 4131 4201 4271 4341 4411 4481 4551 4621 4691 4761 4831 4901 4971 5041 5111 5181 5251 5321 5391 5461 5531 5601 5671 5741 5811 5881 5951 6021 6091 6161

▼ Bij relatief smalle stroken bebouwing huren bewoners aan de achterzijde regelmatig van eigenaren aan de voorzijde, zoals aan de Nieuwezijds Achterburgwal. In blauw de percelen die één eigenaar, maar meerdere gebruikers hadden (gevectoriseerde kadastrale kaart Fryske Akademy; bewerking Gabri van Tussenbroek).

► Met behulp van topografisch materiaal en het kohier van 1562 gereconstrueerde bouwblokken bij de Dam (gevectoriseerde kadastrale kaart Fryske Akademy; bewerking Gabri van Tussenbroek).

▲ In QGIS geplaatste punten met het unieke nummer van de in het kohier aanwezige records. Aan deze punten is tevens de huurwaarde gekoppeld (gevectoriseerde kadastrale kaart Fryske Akademy; bewerking Gabri van Tussenbroek).

wallen zakken de huurwaarden drastisch. De kloosterterreinen aan de oostzijde van de stad vertekenen dit beeld enigszins, omdat daar geen sprake was van reguliere woonbebouwing. Dat is evenmin het geval op het Begijnhof, het Clarissenklooster en het Sint-Luciënklooster aan de westzijde. Niettemin is het opvallend dat de Kalverstraat ten zuiden en ten westen van de Kapel ter Heilige Stede duidelijk lagere waarden laat zien dan ten noorden daarvan. Mogelijk hangt dit samen met het feit dat het gebied ten zuiden van het Spui in 1562 nog voornamelijk dienstdeed als stedelijk nijverheidsgebied, met brandgevaarlijke en overlast gevende bedrijfstjes.

Op macroniveau was het centrum van de stad dus bewoond door de economische elite, geconcentreerd rond de haven en de Dam. Op mesoniveau zien we echter dat ook daar, direct om de hoek en in de sloppen, de middenklasse en de lagere inkomensgroepen vertegenwoordigd waren. Dit patroon wijkt overigens niet veel af van het beeld dat in andere Europese steden is vastgesteld (Lesger & Van Leeuwen, 2012, p. 339).

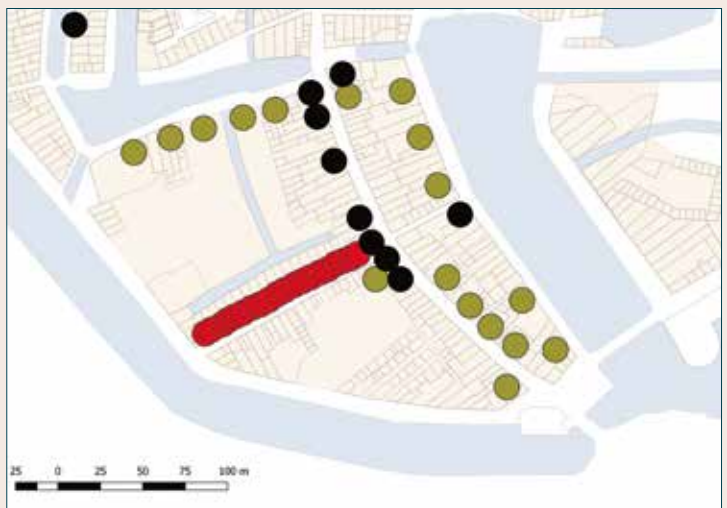
In de literatuur wordt de stad regelmatig verdeeld in een oude (oost) en nieuwe (west) zijde, waarbij de elite voornamelijk aan de Oude Zijde woonde, met name in de Warmoesstraat. De interpolatiekaart laat veel meer een verdeling in haven- en landzijde zien (Taverne, 1978, pp. 117-120). Het is overduidelijk dat bereikbaarheid de bepalende factor was voor de vastgoedwaarde. De verklaring hiervoor is terug te voeren op de infrastructuur, waarbij de haven het alles beheersende centrum van de Amsterdamse economie is geweest (Gawronski, 2009). Ook de westzijde van het Rokin, waar kort voor 1562 een doorlopende kade was gerealiseerd, was een zeer aantrekkelijke locatie. Dat gold ook voor het blok rond het stadhuis op de Dam; de uitstraling van het stadhuis en de belangrijkste marktplaats van de stad is zichtbaar tot aan de westzijde van de Nieuwezijds Voorburgwal. De oostzijde van de Oudezijds Voorburgwal heeft overigens een duidelijk hogere gemiddelde huurwaarde dan de westzijde van de Nieuwezijds Voorburgwal. Dit hangt mogelijk samen met de iets grotere percelen die aan de Oude Zijde te vinden waren, maar ook met de vervuiling van de Nieuwezijds Voorburgwal: daar zat blijkens het kohier de grootste concentratie lakenververs van de stad en bovendien stroomde het afvalwater van het nijverheidsgebied ten zuiden van het Spui hierlangs.

Nader onderzoek zal moeten uitwijzen welke conclusies er nog meer aan de verdeling van arm en rijk te koppelen zijn, waarbij met name een koppeling van het kohier van 1562 met jongere en oudere belastingkohieren een desideratum vormt, zodat de ruimtelijke veranderingen door de tijd kunnen worden onderzocht. Los daarvan kunnen de gegevens helpen bij de interpretatie van bouwhistorische en archeologische vondsten, omdat buurten en straten in sociaaleconomische zin beter kunnen worden gededd, waardoor de context van materiële overblijfselen uit het verleden meer diepte krijgt. Ook kan het kohier worden gebruikt om te analyseren in hoeverre waardeverschillen op vergelijkbare percelen zijn terug te voeren op de materiële verschijningsvorm van het huis. Zijn dergelijke verschillen toe te schrijven aan het aantal verdiepingen, de staat van onderhoud of het gebruik van het pand? Ook kan worden gekeken in hoeverre er sprake is van een concentratie pakhuizen en hoe deze zich tot andere huurwaardes in de stad verhouden. Deze en andere vragen zullen meer inzicht bieden in de sociaaleconomische omstandigheden van de stad in het verleden. Het is te hopen dat ook andere kohieren op deze wijze worden gegeoreferend, zodat op den duur niet alleen momentopnamen van de stad beschikbaar komen, maar een diachrone analyse van de stadsgeschiedenis mogelijk wordt, die processen als verpaupering en gentrificatie ruimtelijk in kaart brengt.

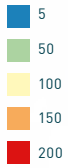
► Amsterdam in 1562 met daarin aangegeven de kerken, kapellen en kloosterterreinen in de stad (gevectoriseerde kadastrale kaart Fryske Akademy; bewerking Gabri van Tussenbroek).

► Aanwezigheid van smeden (zwart), olieslagers (groen) en vollers (rood) in het gebied ten zuiden van het Spui (gevectoriseerde kadastrale kaart Fryske Akademy; bewerking Gabri van Tussenbroek).

Interpolatiekaart van huurwaarden

▲ Interpolatiekaart van huurwaarden (reëel en geschat) in 1562. De intervallen zijn 5-53,8-102-151 en 200 (gevectoriseerde kadastrale kaart Fryske Akademy; bewerking Gabri van Tussenbroek).

Geography of poor and rich. The tax register of the tenth penny of Amsterdam (1562) in a geographic information system (GIS)

This paper presents the tax register of the tenth penny from 1562 for the city of Amsterdam. It shows how this source is put into a geographic information system and which methodological choices have been made. Finally, the significance of this source for the knowledge of 16th-century Amsterdam is analyzed. 6,249 entries provide insight into the names, professions and genders of homeowners and tenants and into rental values (real and estimated) of houses, rooms, cellars and attics. Divided into quintiles, the poorest 40% of the population were housed in buildings that represented a mere 9.9% of the total rental value in the city. At the opposite end of the spectrum, the wealthiest 20% of

the inhabitants occupied 60% of the total rental value. A pattern of residential segregation occurs when these rental values are entered into an interpolation map. The elite quarters are situated along the waterfront and the main streets. Direct access to the harbour, the market with the weighing house and town hall seems closely linked to the rich merchants and the elite's choice of location. South of Dam Square and along the *Burgwallen*, the average rent dropped drastically. At a macro level the centre of Amsterdam was occupied by the well to do, although at a meso level the middle classes and also lower-income groups resided in side streets and alleys in the best parts of town.

Literatuur

- Abrahamse, J.E. (2010). *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Bussum.
- Boeschoten, W.C. & E. van Manen (1983). 'Een welstandsverdeling van Haarlem in 1543. Kwantitatieve toetsing van een zestiende-eeuwse fiscale bron'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 98 (4), pp. 523-539.
- Bos-Rops, J.A.M.Y. (2001). 'De kohieren van de tiende penning in Holland, 1543-1564'. In: G. van Syngel (red.). *Broncommentaren nr. 4. Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de Middeleeuwen en het Ancien Régime*. 's-Gravenhage, pp. 340-367.
- Breen, J.C. (1909). 'Topographische geschiedenis van den Dam te Amsterdam'. *Jaarboek Amstelodamum* 7, pp. 99-196.
- Brouwer Ancher, A.J.M. & J.C. Breen (1903). 'De doleanantie van een deel der burgerij van Amsterdam tegen den magistraat dier stad in 1564 en 1565'. *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 24, pp. 59-200.
- Deneweth, H. (2018). 'Building regulations and urban development in Antwerp and Bruges, 1200-1700'. In: T.R. Slater & S.M.G. Pinto (red.). *Building Regulations and Urban Form 1200-1900*. Londen/New York, pp. 115-138.
- Van Dillen, J.G. (1929). *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam. Eerste deel 1512-1611*. 's-Gravenhage.
- Van Drunen, A. (2006). *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*. Zwolle/Zeist.
- Dudok van Heel, S.A.C. (1985). 'Waar waren de Amsterdamse katholieken in de zomer van 1585? Enkele aantekeningen bij de uitgave van het kohier van 1585'. *Jaarboek Amstelodamum* 77, pp. 13-53.
- Gawronski, J. (2009). *Amsterdam. Een maritieme stad? Oratiereeks Universiteit van Amsterdam nr. 335*. Amsterdam.
- Ter Gouw, J. (1881). *Geschiedenis van Amsterdam, deel III*. Amsterdam.
- Ter Gouw, J. (1884). *Geschiedenis van Amsterdam, deel IV*. Amsterdam.
- Van Iterson, P.D.J. & P.H.J. van der Laan (1986). *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1490-1550*. Amsterdam.
- Kam, J.G. (1961). 'De Nieuwendijk van Oudebrugsteeg tot Zoutsteeg van 1543-1805'. *Jaarboek Amstelodamum* 53, pp. 95-128.
- Kam, J.G. (1968). *Waar was dat huis in de Warmoesstraat?* Amsterdam.
- Van der Laan, P.H.J. & R. Bessem (2008). *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1551-1565*. Hilversum.
- Lesger, C. (1986). *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam, 1550-1850*. Amsterdam.
- Lesger, C. & M.H.D. van Leeuwen (2012). 'Residential

- segregation from the sixteenth to the nineteenth century: evidence from the Netherlands'. *Journal of Interdisciplinary History* 42 (3), pp. 333-369.
- Maclot, P. (2014). *The Status of Stone. Urban Identity and the Typological Discourse of Private Houses in the Antwerp City during the Long Sixteenth Century*. Ongepubliceerde dissertatie Katholieke Universiteit Leuven.
- Nijhuis, S. (2016). 'GIS-toepassingen in onderzoek naar buitenplaatsenlandschappen'. *Bulletin KNOB* 115 (3), pp. 149-166.
- Soltow, L. & J.L. van Zanden (1998). *Income and wealth inequality in the Netherlands 16th-20th century*. Amsterdam.
- Speet, B. (2004). 'Verstening, verdichting en vergroting'. In: M. Carasso-Kok (red.). *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets*. Amsterdam, pp. 74-107.
- Taverne, E. (1978). *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*. Maarssen.
- Van Tussenbroek, G. (2015). 'Voor de grote uitleg. Stedelijke transformatie en huisbouw in Amsterdam, 1452-1578'. *Stadsgeschiedenis* 10 (1), pp. 1-23.
- Van Tussenbroek, G. (2016). 'Functie en indeling van het Amsterdamse woonhuis aan de hand van een aantal zestiende-eeuwse boedelinventarissen'. *Bulletin KNOB* 115 (3), pp. 113-131.
- Van Tussenbroek, G., (in druk). 'The Great Rebuilding of Amsterdam 1521-1578'. *Urban History*.
- Verhey, J.W. (1984). 'Warmoesstraat, Nieuwendijk en Damrak in het midden van de zestiende eeuw'. In: M. Jonker, L. Noordegraaf & M. Wagenaar (red.). *Van stadskern tot stadsgewest. Stedebouwkundige geschiedenis van Amsterdam*. Amsterdam, pp. 63-87.

De geesten van Castricum

CORNELIS L. VAN DEN DRIESCHE

De kustzone van Holland wordt gekenmerkt door een afwisseling van parallel aan elkaar liggende strandwallen en tussenliggende strandvlakten. Op de oude wallen liggen de ‘geesten’, voor de Hollandse kust kenmerkende akkercomplexen. Ook in de omgeving van het Noord-Hollandse Castricum worden in de literatuur geesten onderscheiden, maar omdat hier de monding van het Oer-IJ lag zijn er geen strandwallen aanwezig. Welke geesten zijn er in Castricum, en welke bodemkundige eigenschappen hebben deze bouwlanden?

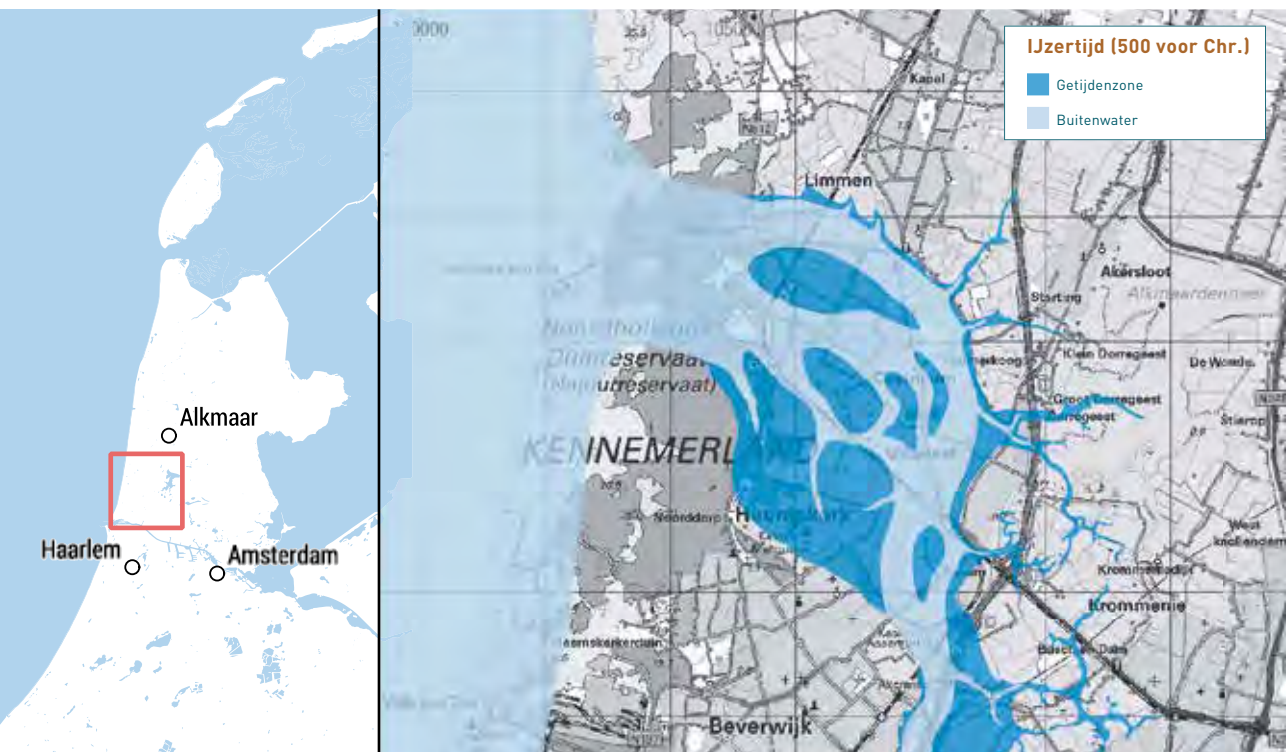
Geesten

Wie een hoog duin aan de Hollandse binnenduinrand beklimt en in oostelijke richting over het binnenland uitkijkt, kan het strandwallenlandschap nog vaak duidelijk herkennen: de meestal dichter begroeide en bebouwde strandwallen onderscheiden zich duidelijk van de tussenliggende vlakten die een veel meer open karakter hebben en in gebruik zijn als weidegronden.

De strandwallen ontstonden door de aanvoer van zand onder invloed van getijdestromen en stormvloed. De oudste wallen bevinden zich het verst landinwaarts: doordat de kust zich langzaam westwaarts uitbreidde, vormden zich herhaaldelijk nieuwe ruggen ten westen van de oudere. In de loop van de eeuwen ontstond hierdoor een reeks zandruggen parallel aan de kust. De bodemgesteldheid van de strandwallen leende zich uitstekend voor het aanleggen van bouwlanden. Deze in cultuur gebrachte gronden worden aangeduid met het kenmerkende toponiem geest.¹

Eén van de onderzoekers die zich bij uitstek heeft gericht op studie van de Hollandse geesten is de historisch-geograaf Jan Klaas de Cock. In zijn proefschrift over de historische geografie van Kennemerland presenteert de auteur een inventarisatie van de geesten in deze regio (De Cock, 1965; Dijkstra, 2011, p. 109). In de oudste geesten ziet De Cock een ovale of lensvormige verschijningsvorm, omsloten door wegen. Waar deze wegen elkaar ontmoeten ligt vaak een concentratie aan bebouwing en staat de dorpskerk. Het bouwland is verdeeld in strookvormige percelen die loodrecht op de richting van de randwegen liggen (Baas et al., 2014, p. 135).

1 Zie voor de geschiedenis van het begrip geest en het onderzoek naar deze akkercomplexen ook Baas et al., 2014; Zeiler, 2015 en Zeiler, 2017.

▲ Het Oer-IJ tijdens de maximale uitbreiding rond 500 voor Chr. geprojecteerd op de moderne topografische kaart. Alleen de gebieden die regelmatig overstroomd zijn weergegeven: in donkerblauw de getijdenzone die alleen bij vloed onder water staat (bron: CC-BY Kadaster; Vos & De Vries, 2013).

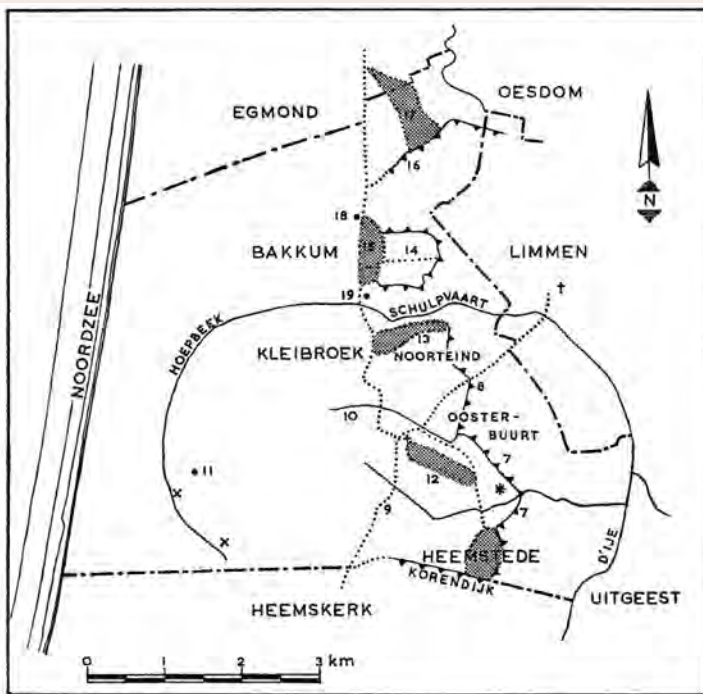
De geesten zijn dus sterk verbonden met de strandwallen aan de Hollandse kust (De Cock, 1965, pp. 161-162). Maar wie de inventarisatie van De Cock erbij pakt, valt direct op dat niet alle door hem voorgestelde geesten zich op de strandwallen bevinden. In de omgeving van het Noord-Hollandse Castricum bijvoorbeeld zijn nooit strandwallen ontstaan, maar noemt De Cock wel een drietal geesten. Hoe is het Castricumse landschap ontstaan, welke geesten bevinden zich hier en welke bodemkundige ligging hebben deze bouwlanden?

Ontstaansgeschiedenis van het Castricumse landschap

Tussen 1000 en 150 voor Chr. mondde ter hoogte van Castricum het Oer-IJ in zee uit (Vos, 2015, p. 98). Het Oer-IJ was vanaf 800 voor Chr. verbonden met het riviersysteem van de Vecht en daarmee met de Rijn: het vormde de noordwestelijke tak van deze rivier. Bij Castricum bevond zich een omvangrijke, door kwelders omgeven getijdenzone die tweemaal per dag overstroomde. Terwijl ten noorden en zuiden van

◀ De geomorfologische kaart van het mondingsgebied van het Oer-IJ. De voormalige geulen zijn herkenbaar aan de letter R, de vlakten zijn aangegeven met een M en de lage ruggen met een L (bron: Alterra, 2008).

◀ De inventarisatie van gees-ten in Castricum volgens De Cock (1965).

1. — 2. ... 3. — 4. † 5. x 6. * 7. —† 8. ■
1. grens; 2. weg; 3. sloot; 4. kerk; 5. vindplaatsen aardewerk; 6. Kronenburg; 7. (legenda) dijk; 7. (tekening) Kerckdijk; 8. (legenda) geest; 8. (tek.) Bogertsdijk; 9. Oude weg; 10. Sciebeek; 11. Brabantse Landbouw; 12. Achterweg; 13. Eerste Groene laan; 14. Oude Venne?; 15. Geest v. Bakkum; 16. Zanddijk; 17. Noord-Bakkum (Zuid-Arem); 18. Koningsbosch; 19. van Tienhovenhoeve.

dit estuarium de kust zich verder uitbouwde en nieuwe strandwallen ontstonden, bleef de monding bij Castricum open.

Na het dichtzanden van de Oer-IJ-monding voor het begin van de jaartelling resteerde een landschap dat een afwisseling vormde met de voormalige, zandige wadplaten en de oude geulen die het landschap doorsneden. Op de geomorfologische kaart zijn deze terug te vinden als binnendeltaruggen (3L17), binnendeltavlakten (2M31) en zee-erosiegeulen (2R14) (Alterra, 2008).

De geesten van Castricum

Al spoedig nadat de monding van het Oer-IJ afgesloten was, vond de eerste bewoning plaats op de hoger gelegen delen van het latere Castricum (Mooij, 2006, p. 16 en 24). Wanneer de eerste geesten zich in dit landschap manifesteerden en op welke manier deze zich in ruimtelijke zin hebben ontwikkeld, is niet geheel duidelijk (Baas et al., 2014). De Cock vermoedde een vroegmiddeleeuwse oorsprong en hanteerde in de 'geest' van zijn tijd 19e- en 20e-eeuws kaartmateriaal om deze oude landschapselementen aan te wijzen. Uit recente archeologische onderzoeken, zoals Limmen-De Krocht en Castricum-Oosterbuurt, blijkt echter dat verdeling en gebruik van de landerijen vrij plotseling grootschalig kan wijzigen, bijvoorbeeld ten gevolge van een kort hiaat in de bewoning of door gewijzigde fysische of bestuurlijke omstandigheden (Hagers & Sier, 1999; Dijkstra et al., 2006). Het is dus de vraag of het (vroeg)middel-eeuwse landschap wel zo direct uit het 19e-eeuwse materiaal is af te lezen.

Laten we De Cocks inventarisatie van geesten in Castricum (Noordeind, Oosterbuurt en Heemstede) (De Cock, 1965, pp. 159-165) eens nader tegen het licht houden en zien in hoeverre historisch kaartmateriaal, veldnamen en archiefstukken de aanwezigheid van geesten op deze locaties kunnen onderbouwen. Vervolgens onderzoeken we enkele aanwijzingen voor geesten in Castricum die niet door De Cock zijn geïnventariseerd. Tot slot gaan we iets dieper in op de fysisch-geografische ligging van de Castricumse bouwlanden. De gebruikte veldnamen zijn afkomstig van een inventarisatie van de Werkgroep Oud-Castricum. De genoemde straatnamen komen uit een 19e-eeuwse inventarisatie.²

Noordend

De geest van Noordeind of Noordend wordt door De Cock in het noorden begrensd door de Stetweg en door de Tweede Groene Laan in het zuiden. De westelijke begrenzing wordt gevormd door de Heereweg. Het is de vraag waarom De Cock de begrenzing van de geest zo heeft gekozen: het westelijke gedeelte mist op de 19e-eeuwse minuutplannen de door hem zo kenmerkend geachte strookvormige kavels en er loopt een waterloop dwars over de geest die waarschijnlijk een voortzetting is van de oostelijk hiervan lopende voormalige wadgeul.³ Ook de toponiemen die specifiek verwijzen naar de ligging op een geest, zoals *Akker op de Noordendergeest*, liggen alle op het oostelijk deel. Mogelijk heeft dus slechts het oostelijke deel van het door De Cock begrensde gebied tot de Noordendergeest behoord.

2 Regionaal Archief Alkmaar, Archief van de gemeente Castricum (1812-1915), inv.nr. 523, nr. 42.

3 Minuutplan Kadaster, 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie B, Blad 1; De Roo, 1953.

Kerkbuurt-Oosterbuurt

De geest Oosterbuurt, die vanwege zijn ligging in twee buurten ook wel Kerkbuurt-Oosterbuurt wordt genoemd, wordt begrensd door de Breedeweg en het Agterwegje, de tegenwoordige Doodweg. De boerderijen liggen grotendeels buiten de randwegen aan de noord- en zuidzijde van het bouwland. Eén boerderij ligt midden op de geest. Dwars over de geest loopt de buurtgrens tussen de Kerkbuurt en de Oosterbuurt. In deze omgeving zijn geen veldnamen geïnventariseerd door de werkgroep Oud-Castricum. Er zijn daarom geen naamkundige aanwijzingen dat deze geest ook door de bewoners als zodanig werd aangeduid.

Heemstede

De situatie bij de geest van de buurt Heemstede is aanmerkelijk minder duidelijk dan de overige Castricumse bouwlanden. De Cock wijst de op de kaart zeer herkenbare ovaal tussen de Schapenakker, de Kerkedijk en de Maer- of Korendijk aan als begrenzing van de geest. De 19e-eeuwse weergave van de percelen geeft echter niet direct een ondersteuning van deze begrenzing. Alleen in het zuidoosten vinden we wat strookvormige percelen.⁴ Opvallend is het op de minuutplans gekarteerde en dwars over de geest lopende voetpad, dat aansluit op de perceelsgrenzen van dit strookvormig verkavelde bouwland in de zuidoosthoek van Heemstede. Dit voetpad is een voortzetting van de Heemstederweg maar heeft geen duidelijke ruimtelijke relatie met de overige kavels op deze locatie. Dwars door het noordelijk deel van de door De Cock voorgestelde Heemstedegeest loopt een oude geul. Ten noorden hiervan liggen pikkleigronden en delgronden die gezien hun samenstelling eerder als weide of hooiland in gebruik zijn geweest dan als bouwland (De Roo, 1953). Evenals bij Noordend lijkt dus hier ook slechts een deel van de op de kaart zo goed herkenbare begrenzing tot de geest behoort te hebben. Het toponiem De Geestweid voor perceel C247 doet echter vermoeden dat we wel bedacht moeten zijn op de aanwezigheid van een geest in de omgeving van dit perceel. Ook de percelen C250, C251 en C252 werden Geesten of Geestjes genoemd.⁵

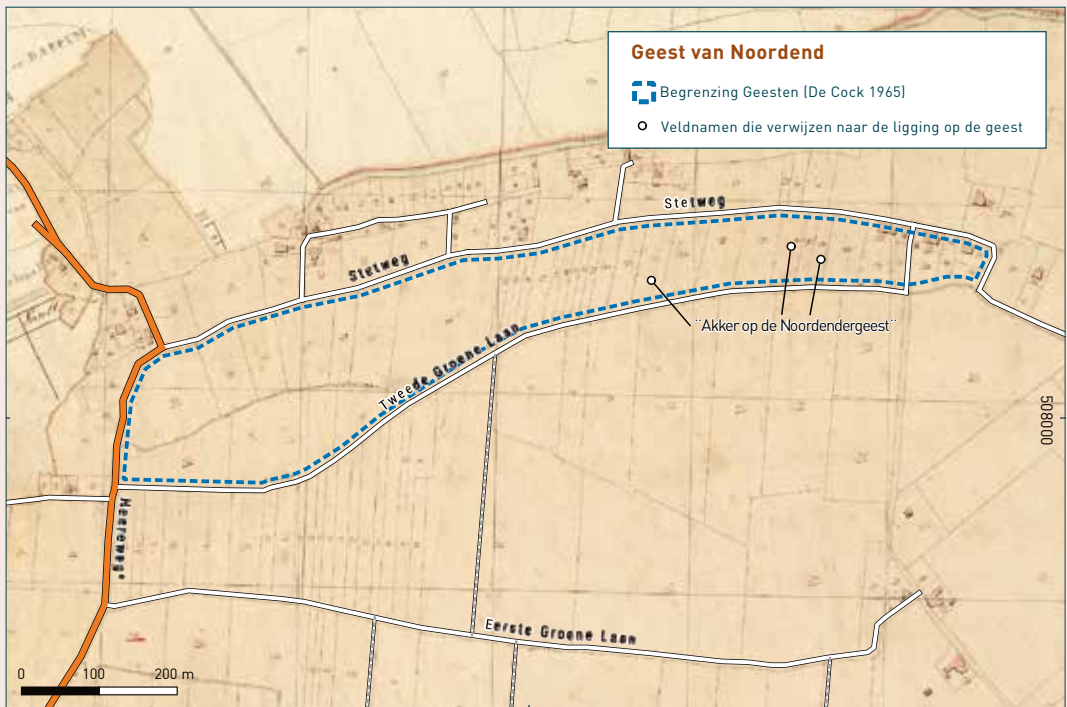
Er bestaat er een oudere bron die iets meer inzicht zou kunnen geven in de verschijningsvorm van dit gedeelte van Castricum vóór de 19e eeuw. In het Noord-Hollands Archief bevindt zich een 16e-eeuws kaartboek waarin de bezittingen van het Heilige Geesthuis en het Sint Elisabeths- of Groote Gasthuis uit Haarlem staan afgebeeld.⁶ Op blad 36v is bijna de gehele Heemstedegeest ingetekend. Van de meeste percelen zijn de afmetingen weergegeven en voor de percelen die niet tot het gasthuis behoren ook de eigenaar. De oostelijke begrenzing wordt gevormd door *die maer dyck* die dus als voortzetting werd gezien van de Maerdijk ten zuiden van de geest. In het uiterste noorden van het afgebeelde gebied staat een boerderij en een soort boomgaard of geriefhoutbosje. Op de minuutplans staat op deze locatie nog een gebouw en ook tegenwoordig is er hier een boerderij. Het eerdergenoemde voetpad vinden we ook terug, evenals de kenmerkende korte perceeltjes, de Geestjes, tegen *die maer dyck*.

Opvallend op deze afbeelding uit het kaartboek is dat de verkaveling aanzienlijk afwijkt van de 19e-eeuwse situatie. De strookvormige percelen strekken zich veel verder noordwaarts uit, tot over de genoemde Geestweid. De precieze begrenzing van de geest in Heemstede is op basis van het kaartboek niet geheel te achterhalen, maar het geeft in ieder geval kenmerkend weer hoe sterk verkaveling kan

4 Minuutplan Kadaster 1832, Gemeente Castricum en Baccum, Sectie C, Blad 3.

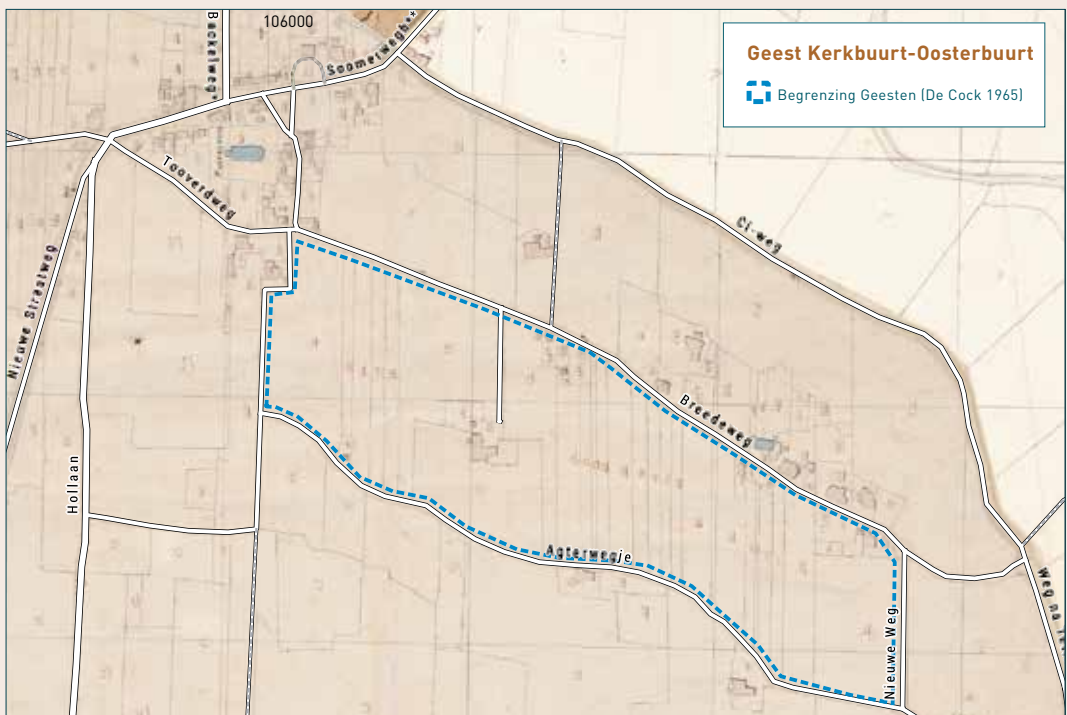
5 Mededeling J. Kuijs, 4 augustus 2016.

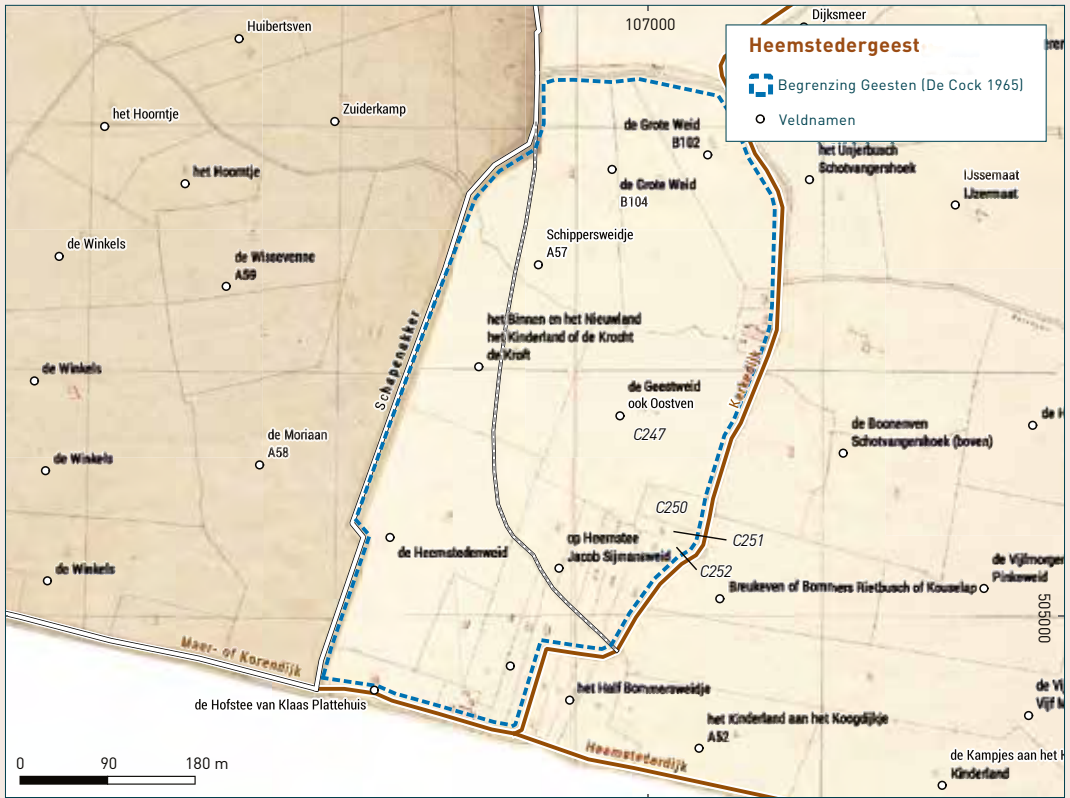
6 Noord-Hollands Archief, inv.nr. 51000293.

▲ De geest van Noordend op de 19e-eeuwse minuutplannen van het Kadaster. De streeplijn geeft de begrenzing van De Cock (1965). De weergegeven veldnamen verwijzen naar hun ligging op de geest van Noordend (achtergrond: Minuutplan Kadaster, 1832; bron: Gemeente Castricum en Baccum).

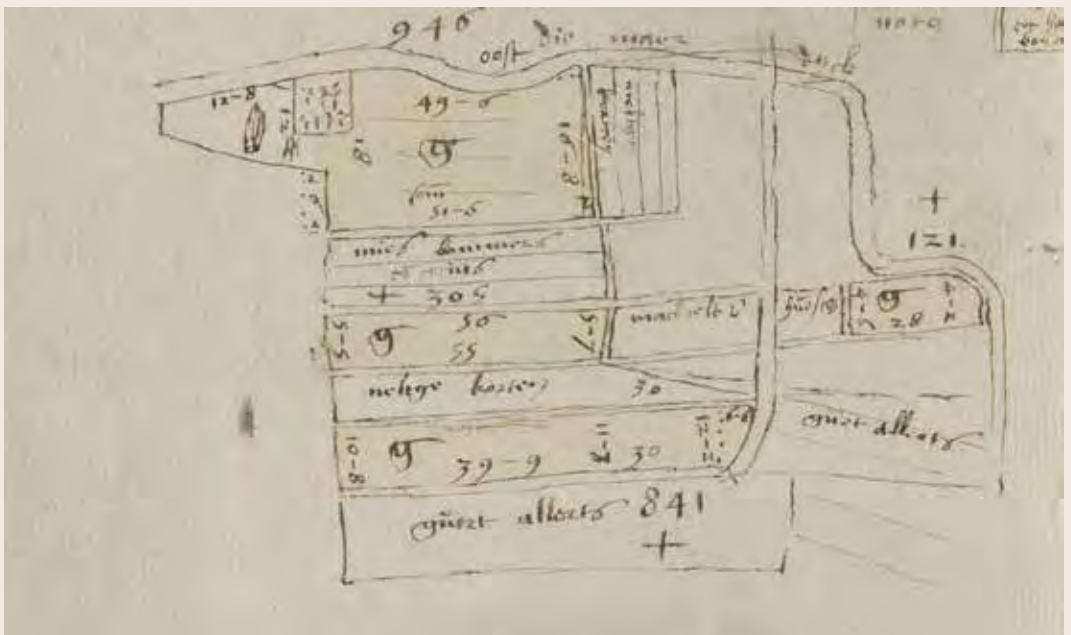
▼ De geest Kerkbuurt-Oosterbuurt met links de Kerkbuurt van Castricum. De geest voldoet met zijn omsluitende wegen en strookvormige percelen aan het 'standaardmodel' voor een geest (achtergrond: Minuutplan Kadaster, 1832; bron: Gemeente Castricum en Baccum).

▲ De Heemstedergeest weergegeven op de 19e-eeuwse minuutplans inclusief veldnamen. Vergelijk deze afbeelding met de kaart uit het 16e-eeuwse Haarlemse kaartboek (achtergrond: Minuutplan Kadaster, 1832; bron: Gemeente Castricum en Baccum).

▼ De Heemstede op de 16e-eeuwse kaart uit het kaartboek. Het noorden is links. Opmerkelijk is het verschil in verkaveling in vergelijking met de situatie uit de 19e eeuw (bron: Noord-Hollands Archief, inv.nr. 51000293, blad 36v).

wijzigen en hoe lastig het daarom is op basis van de 19e-eeuwse situatie iets zinnigs te zeggen over de verschijning in eerdere eeuwen.

Overige geesten

De veldnameninventarisatie van de Werkgroep Oud-Castricum bevat een schat aan informatie over landgebruik, kwaliteit, ligging en overige kenmerken van de landerijen in en rond het dorp. Projecteren we alle uit deze inventarisatie bekende geest-toponiemen op de kaart, dan valt direct op dat een aantal van deze namen buiten de hiervoor behandelde geesten is gelegen.

Tussen de Eerste en Tweede Groene Laan treffen we bijvoorbeeld diverse geest-toponiemen aan: hier vinden we onder andere Het Schilgeest en Op Schilgeest. In de genoemde 19e-eeuwse inventarisatie van wegen wordt in de directe omgeving van deze veldnamen een *Voetpad van [of aan] Schilgeest* genoemd.⁷ Ter plaatse zien we tussen beide genoemde lanen op het minuutplan een strookvormige verkaveling loodrecht op de wegrichting. Waarschijnlijk heeft hier een niet door De Cock geïnventariseerde geest gelegen, omsloten door de beide Groene Lanen en Schilgeest genoemd. In de 19e eeuw is deze geest nog geheel als bouwland in gebruik (Stuifbergen et al., 1996, p. 26). De oostelijke en westelijke begrenzing van deze geest laten zich minder duidelijk uit het kaartbeeld aflezen. De westelijke begrenzing werd mogelijk gevormd door de Heereweg, maar de situatie in de 19e eeuw sluit niet uit dat de grens van de geest verder naar het westen heeft gelegen.

Ten zuiden van de Schilgeest is op één perceel nog een geest-toponiem vastgelegd door Oud-Castricum: Blankgeest. Het perceel met deze naam ligt op de hoek van de Herenweg en de Cleybroeckerweg. Het is niet direct duidelijk hoe de begrenzing van een eventuele geest is geweest. Uit een opsomming van landerijen uit 1720 blijkt echter dat de naam Blankgeest voor meer dan één perceel in gebruik is geweest. In dit register worden in totaal zeven akkers op Blankgeest genoemd met een totale oppervlakte van 1885 roeden.⁸ Hieruit kan worden afgeleid dat de Blankgeest vroeger aanzienlijk groter was dan alleen het perceel waarop de naam door Oud-Castricum geattesteerd is. Ook het feit dat de genoemde akkers worden aangeduid als liggend op Blankgeest geeft aan dat we hier niet met een perceelsnaam maar eerder met een gebiedsaanduiding van doen hebben.

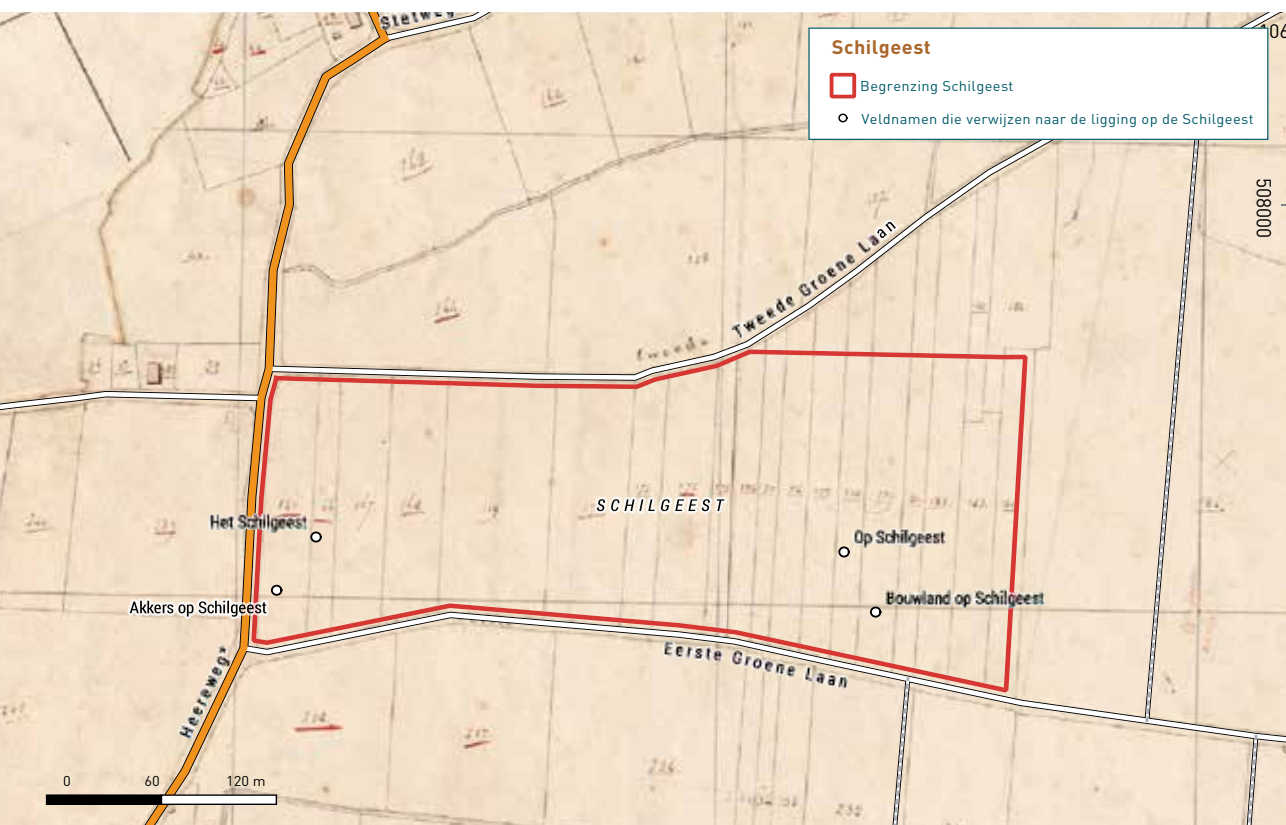
In het oud-rechterlijk archief van Castricum zijn meer aanwijzingen te vinden over de ligging en de begrenzing van deze Blankgeest.⁹ In deze archieven zijn aan- en verkopen van land vastgelegd. Bij elke verkoop wordt de ligging van het land omschreven door het aangeven van de eigenaren of namen van de belendende percelen en eventuele waterlopen en wegen die aan het perceel grensden. Inderdaad vinden we ook in deze archieven verwijzingen naar de Blankgeest. Op basis van de verkopen in de periode 1585-1782 zijn de percelen op de Blankgeest geïnventariseerd. Er kunnen twee groepen aan elkaar grenzende percelen gereconstrueerd worden (opeenvolgende percelen van west naar oost):

- De Loet op Blankgeest (470-486 roeden²), Jan Volckers Hoffstee (183 roeden²), Bijlackers (356-358 roeden²) en Gerrit Nannencamp/ven (2 morgen 142 roeden²).
- Een acker op Blanckgeest (182 of 282 roeden²) en Hooijacker (189 roeden²), tussen 1645 en 1658 tot stand gekomen uit twee halve akkers van 94 roeden².

7 Regionaal Archief Alkmaar, Archief van de gemeente Castricum (1812-1915), inv.nr. 523, volgnr. 27.

8 Regionaal Archief Alkmaar, Archief van de gemeente Castricum (1551-1811), inv.nr. 80.

9 Regionaal Archief Alkmaar, Oud rechterlijk archief van de gemeente Castricum, inv.nrs. 152-155, 159, 160.

▲ De Schilgeest op de 19e-eeuwse minuutplannen, inclusief veldnamen. De precieze begrenzing is onzeker (achtergrond: Minuutplan Kadaster, 1832; bron: Gemeente Castricum en Baccum).

Daarnaast zijn in de oud-rechterlijke archieven aankopen van percelen vastgelegd die niet aansluitend aan één van de andere percelen kunnen worden gelokaliseerd, maar gezien hun naam wel op de Blankgeest lagen:

- Twee akkers op Blanckgeest (473 roeden²).
- Een akker saedtlant op Blanckgeest (246 roeden²).
- 4 akkers saedtlant gelegen op Blanckgeest (872 roeden²).
- Een akker land gelegen op Blanckgeest (262 roeden²).
- Een stuk weiland, genaamd Blankgeest (3 morgen).
- Een stukje bosland, genaamd op Blankgeest (394 roeden²).

Deze inventarisatie van percelen op de Blankgeest is waarschijnlijk onvolledig. Niet alle percelen zijn expliciet genoemd naar hun ligging op de geest (zoals de Bijlackers en de Hooijacker), zodat hun aanwezigheid op de geest alleen kan worden aangenomen als ze grenzen aan een perceel dat wel op de Blankgeest kan worden gepositioneerd. Daarnaast is de overgang van vader op zoon niet vastgelegd

in deze archieven. Percelen die gedurende vele jaren in bezit van dezelfde familie zijn geweest, komen daarom niet voor in de akten.

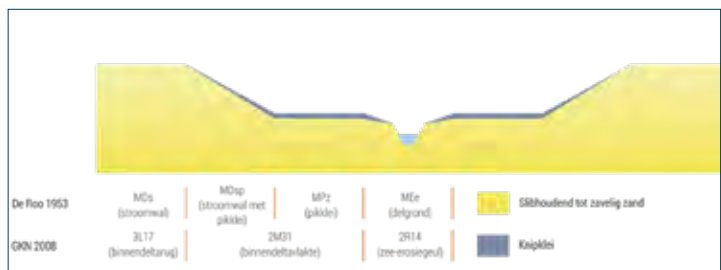
Hoe groot was de Blankgeest? Bij enkele transportakten in de archieven staat vermeld dat Hondsbossche roeden zijn gebruikt als oppervlaktemaat. Deze roede had een omvang van 11,69 m² (Historische Vereniging Harencarspel, 1993, p. 20). Het aantal roeden in een morgen was in Noord-Holland per plaats verschillend. Rond 1740 schrijft de Alkmaarse geschiedschrijver Gijsbert Boomkamp dat in Castricum een Hondsbossche roede van 800 in 't morgen wordt gehanteerd (Geus, 1986, p. 94). Op basis hiervan kunnen we de minimale omvang van de Blankgeest berekenen. De geest had, als alle bekende percelen opgeteld zijn, tenminste een oppervlakte van 7.769 vierkante roeden. Dat is 9,1 hectare.

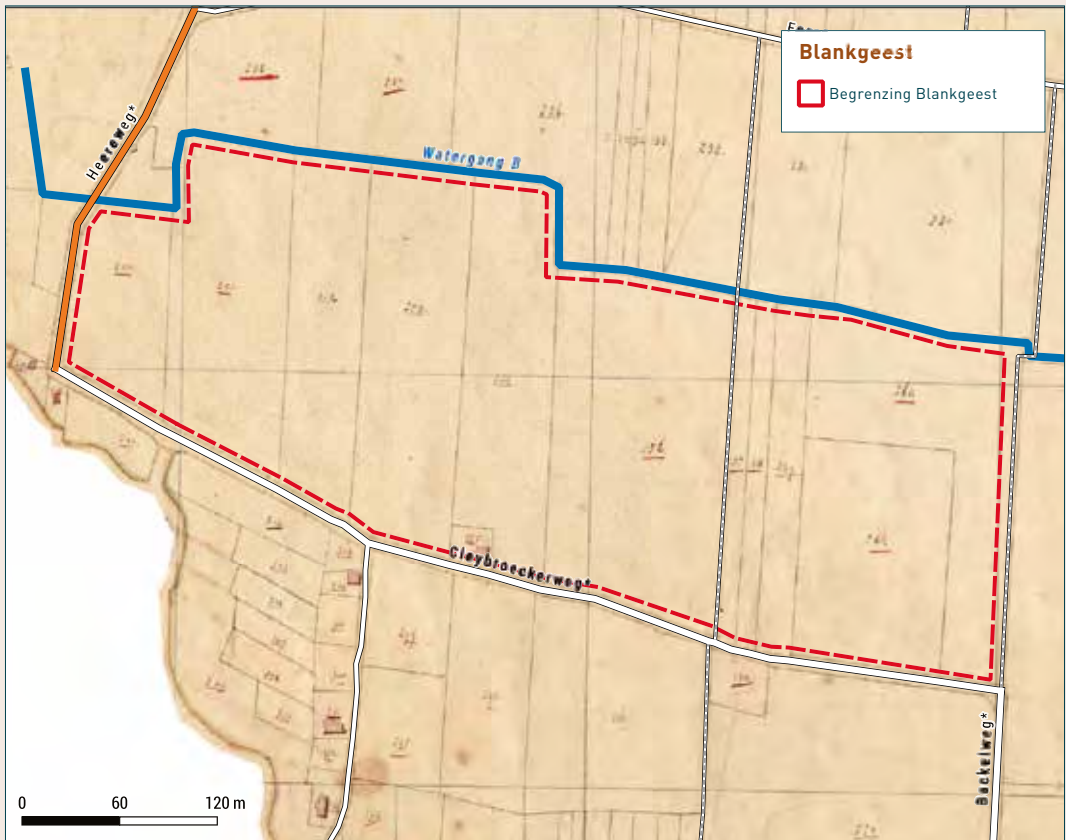
Een overeenkomst tussen alle onderzochte percelen is hun zuidelijke en noordelijke begrenzing als respectievelijk de Heeren weg of gemene weg en de gemene watering. De Loet grenst ook in het westen aan de Herenweg: dit is dus het perceel op de hoek van de Cleybroeckerweg en de Heereweg waar de Werkgroep Oud-Castricum de naam Blankgeest noteerde. Hiervandaan zal de Blankgeest zich in oostelijke richting hebben uitgestrekt tussen de Cleybroeckerweg en de ten noorden hiervan gelegen gemene watering (Watergang B). Hoever het bouwland zich in oostelijke richting heeft voortgezet, is uit deze inventarisatie niet direct duidelijk omdat niet alle gevonden percelen op elkaar aansluiten. De gemiddelde afstand tussen de Cleybroeckerweg en waterloop is 220 meter. Bij de gereconstrueerde oppervlakte van 9,1 hectare komt de lengte daarmee uit op tenminste 413 meter. De in de archieven steeds als zuidgrens genoemde Cleybroeckerweg is ongeveer 630 meter lang. Met de wetenschap dat de gevonden percelen niet de gehele geest bestrijken is het dus goed mogelijk dat deze zich over de gehele lengte van deze weg heeft uitgestrekt.

Fysisch-geografische ligging van de geesten

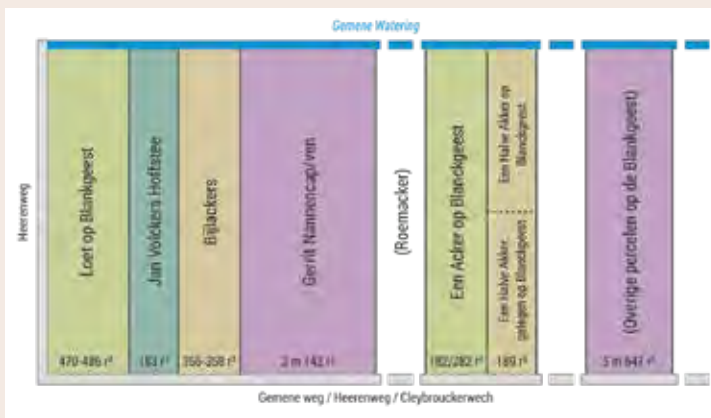
Grote delen van het Castricumse grondgebied zijn tegenwoordig bebouwd met naoorlogse uitbreidingswijken. In de praktijk betekent dit dat de bodemkundige situatie door verstoringen niet goed meer te onderzoeken is. Voor het analyseren van de opbouw en samenstelling van de bodems ter plaatse van de geïnventariseerde geesten maak ik daarom gebruik van een vroege bodemkartering uit de jaren 1950 van Hendrik de Roo die voor heel Kennemerland de bodemgesteldheid in beeld heeft gebracht (De Roo, 1953). Alle Castricumse geesten liggen hier op de hoger gelegen voormalige wadplaten (MDs, stroomwalgronden; De Roo, 1953, p. 28). Deze gronden bestaan uit slibhoudend, matig fijn wadzand dat op grotere diepte (60 à 70 centimeter) overgaat in geelgrijs, kalkrijk zand met zeer fijn schelpgruis en gelaagdheid vertoont met dunne kleiige banden. Deze gronden werden nog in de 20e eeuw gezien als de beste landbouwgronden van de Castricummerpolder (De Roo, 1953, pp. 35-36).

► Schematische doorsnede van een Oer-IJ-geul. De geesten liggen op de hoogste delen in het landschap (MDs) (bron: De Roo, 1953; Alterra, 2008).

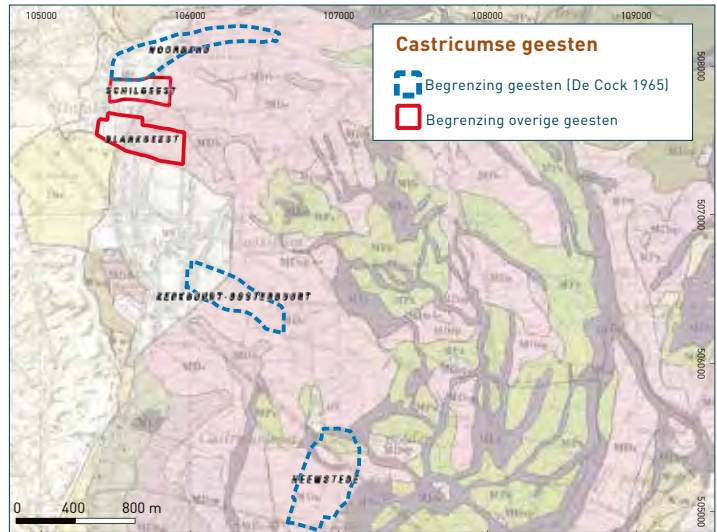

▲ De vermoedelijke ligging van de Blankgeest op de 19e-eeuwse minuutplans. Alle in de oud-rechterlijke archieven teruggevonden percelen op deze geest bevinden zich tussen de Cleybroeckerweg in het zuiden en de 'gemene watering' in het noorden. Deze watering is op de kaart aangegeven als Watergang B (achtergrond: Minuutplan Kadaster, 1832; bron: Gemeente Castricum en Baccum).

◀ De percelen op de Blankgeest uit de oud-rechterlijke archieven van Castricum.

► De Castricumse geesten op de bodemkaart uit de jaren 1950. Alle geesten bevinden zich op de eenheid MDs (stroomwallen) [achtergrond: De Roo, 1953].

Niet alle in Castricum gelegen stroomwallen zijn echter gebruikt voor de aanleg van geesten. Dit geeft aan dat er meer factoren hebben meegespeeld bij het bepalen van de ligging van de bouwlanden binnen een buurt. Er valt te denken aan hoogte, waterhuishouding, variatie in bodemsamenstelling, eigendom of simpelweg omdat er niet meer bouwland noodzakelijk was: de beste gronden zullen als eerste in gebruik zijn genomen. De bodemgesteldheid van de geesten uit een gedetailleerde bodemkartering die in 1986 in het kader van de ruilverkavelingen werd opgesteld, is alleen beschikbaar voor de geest van Heemstede en een klein gedeelte van de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt. Hier zijn kleiarme of kleiige gooreerdgronden aangetroffen met een dikte van 30 tot 50 centimeter, bestaande uit zeer fijn zand (cZn_{30} en cZn_{31} ; Kiestra, 1986).

Conclusie

Alle door De Cock onderscheiden geesten in Castricum kunnen eenvoudig worden teruggevonden, waarbij toponiemen en ouder kaartmateriaal vaak aanleiding geven de begrenzing van De Cock ter discussie te stellen. Daarnaast kon de locatie worden vastgesteld van twee geesten die niet in de oorspronkelijke inventarisatie waren opgenomen: de Schilgeest tussen de Eerste en Tweede Groenelaan, en de Blankgeest tussen de Cleybroeckerweg en een noordelijk hiervan liggende waterloop. De inventarisatie is weergegeven in de tabel op de volgende pagina.

Hoewel er in Castricum geen strandwallen zijn, is voor de keuze van de locatie van de bouwlanden wel steeds gekozen voor een vergelijkbare ondergrond. De Castricumse geesten zijn zonder uitzondering gelegen op de hoger gelegen, voormalige wadplaten die op de bodemkaart als stroomwallen (MDS) zijn aangegeven. De variatie in vorm, grootte en ligging van de alleen al in Castricum aanwezige geesten is groot. We moeten er daarom rekening mee houden dat de 'klassieke' geest zoals De Cock deze heeft beschreven slechts een gedeelte is van de bouwlanden die vroeger of later in de geschiedenis als geest konden worden aangeduid. Mogelijk zijn er verschillende generaties geesten, waarbij

Geest	De Roo, 1953	Alterra, 2008	Kiestra, 1986	Begrenzing geest
Noordend	Stroomwal (MDs)	Bebouwd (B)	-	Weg
Kerkbuurt-Oosterbuurt	Stroomwal (MDs)	Bebouwd (B)	Gooreerdgrond (cZn30/31)	Weg
Heemstede	Stroomwal (MDs)	Binnendeltarug (3L17)	Gooreerdgrond (cZn31)	Weg, dijk
Schilgeest	Stroomwal (MDs)	Bebouwd (B)	-	Weg
Blankgeest	Stroomwal (MDs)	Bebouwd (B)	-	Weg, water

▲ Inventarisatie van de geesten van Castricum.

complexen met verschillende kenmerken uit een andere tijd stammen. De Blankgeest zou bijvoorbeeld pas in gebruik kunnen zijn genomen nadat delen van het oude bouwland waren overstoven door het ontstaan van de jonge duinen in de loop van de middeleeuwen. Dit zou eveneens verklaren waarom er in de Castricumse buurt Kleibroek als enige buurt in het dorp twee geesten zijn aan te wijzen. Maar het is ook niet ondenkbaar dat geest in de loop van de tijd een meer algemene term is geworden voor een bouwland met bepaalde eigenschappen. Eigenlijk is dat nog steeds zo, bijvoorbeeld bij de voor bol-lenteelt omgewerkte gronden aan de binnenduintrand die ‘geestgronden’ worden genoemd, maar nauwelijks iets van doen hebben met de historische geesten (Baas et al., 2014, p. 134). De begrenzing van een geest kan bestaan uit wegen, maar dit is geen noodzaak: ook waterlopen en dijken kunnen de grens vormen tussen geest en overige landerijen. De perceelsvorm op de geesten is in de 19e eeuw hoofdzakelijk, maar niet uitsluitend, strookvormig. Een 16e-eeuwse kaart van de Heemstedergeest geeft goed inzicht in de mogelijke grootschalige veranderingen die kunnen plaatsvinden in de verschijningsvorm van geesten binnen enkele eeuwen.

Het heeft er alle schijn van dat de in dit artikel gepresenteerde inventarisatie van geesten in Castricum nog niet compleet is. Zo wordt in 1358 ene Wouter Buse door de abdij van Egmond beleend met verschillende landerijen in Castricum, waaronder *een stuk land bij de kerk op de Korte geest* (Kort, 1998, nr. 52).¹⁰ De bodemkundigen Pons en Van Oosten tekenen in hun toelichting op de bodemkaart 1:200.000 tussen de Noordendergeest en de geest Kerkbuurt-Oosterbuurt een geest in die op de locatie van het huidige duingebied ten westen van Castricum lijkt te liggen (Pons & Van Oosten, 1974, p. 49 en 51). De locatie van deze geest wordt niet onderbouwd en hij is op 19e-eeuws en recenter gedetailleerder kaartmateriaal ook niet terug te vinden.

Wellicht vindt een toekomstig onderzoeker van de geesten langs de Hollandse kust juist in de bijzonderheden van de Castricumse akkercomplexen aanwijzingen voor de ouderdom, locatiekeuze en ontwikkelingsgeschiedenis van de geesten van Holland.

10 Aangezien er in hetzelfde goed ook sprake is van *de made over het meer* is het overigens de vraag of we alle genoemde percelen in dit leen wel in het Castricumse moeten zoeken.

The *geesten* of Castricum

Geesten are characteristic arable fields of the coastal region and Noord- and Zuid-Holland. They are geographically bound to the sandy beach barriers behind the present-day coast line. In the village of Castricum in Noord-Holland, these agricultural complexes are also found. In contrast with other *geesten*, the complexes of Castricum are not laid out on beach barriers. Between 1000 and 150 BC, the large tidal basin of the former Oer-IJ inlet was located here, preventing the

formation of beach barriers. The *geesten* of Castricum are without exception located on the elevated, sandier parts of the former mud flats in the delta. Besides the already recognised *geesten* in Castricum, toponymical and archival research resulted in the discovery of two formerly unknown complexes. The variety in layout and positioning of the *geesten* in Castricum indicates that our present-day typification of a *geest* may need redefinition, and several generations may be distinguished.

Literatuur

- Alterra (2008). *Geomorfologische Kaart Nederland (GKN)*. Wageningen.
- Baas, H., B. van Snippenburg, H. Renes & R. Rentenaar (2014). 'De Geesten van Holland: Stand van kennis over oude akkercomplexen op de strandwallen van Holland'. *Historisch Geografisch Tijdschrift* 32 (3), pp. 131-150.
- Cock, J.K. de (1965). *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*. Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P., J. de Koning & S. Lange (2006). *Limmen – De Krocht: de opgraving van een middeleeuwse platte-landsnederzetting in Kennemerland*. Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P. (2011). *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*. Leiden.
- Geus, J.P. (1986). 'Landmaten in Noord-Holland boven 't IJ omstreeks 1740'. *West-Frieslands Oud en Nieuw* (53) pp. 94-95.
- Hagers, J.K.H. & M.M. Sier (1999). *Castricum-Oosterbuurt, bewoningssporen uit de Romeinse tijd en middeleeuwen*. Amersfoort.
- Historische Vereniging Harencarspel (1993). 'Oude Maten'. *Zicht op Harencarspel* (3), p. 20.
- Kiestra, E. (1986). *Ruilverkelingsgebied Limmen-Heiloo*. Bodemkaart. Schaal 1:10.000. Wageningen.
- Kort, J.C. (1998). 'Repertorium op de lenen van de abdij Egmond, 1174-1650'. *Ons voorgeslacht* (53).
- Mooij, E. (2006). *Castricummies in de Oer-IJ delta. Het archeologische verleden van Castricum*. Castricum.
- Pons, L.J. & M.F. van Oosten (1974). *De bodem van Noord-holland. Toelichting bij blad 5 van de bodemkaart van Nederland*. Wageningen.
- Roo, H.C. de (1953). *De bodemgesteldheid van Noord-Kennemerland*. 's-Gravenhage.
- Stuifbergen, J.J., L. Zonneveld & S.P.A. Zuurbier (1996). 'De Kooiweg, Eerste en Tweede Groenelaan en zijn bewoners'. *Jaarboek Oud-Castricum 1996* (19), pp. 25-34.
- Vos, P.C. & S. de Vries (2013). *2e generatie paleogeografische kaarten van Nederland versie 2.0*. Utrecht.
- Vos, P.C. (2015). *Origin of the Dutch coastal landscape*. Utrecht.
- Zeiler, F.D. (2015). 'Geestverschijningen in het HGT? Een reactie op H. Baas e.a., De geesten van Holland. Stand van kennis over de oude akkercomplexen op de strandwallen van Holland. HGT 32 (2014), 131-150'. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 33 (2), pp. 106-109.
- Zeiler, F.D. (2017). *Geesten van Holland. Een herinventarisatie van oudere en jongere cultuurgronden op de strandwallen van Noord- en Zuid-Holland (in opdracht van de RCE)*. Ongepubliceerd rapport, Amersfoort.

Harten, een ‘verdwenen’ buurschap op de Veluwe

JAN NEEFJES

Op historische kaarten is vanaf de 16e eeuw tussen Wageningen en Renkum op de Veluwe de aanduiding te zien van een dorp of buurschap met de naam Harten. Het dorp ligt aan een beek die als Hartense Beek wordt aangeduid, en beschikt over een kerk of een kapel. Tegenwoordig bestaat de naam nog als veldnaam van een groepje huizen maar van een dorp of zelfs een gehucht is geen sprake meer. En een kerk of kapel is niet meer te bekennen. Het gebied staat nu bekend als het Renkums beekdal. Wat is hier gebeurd? Is hier sprake van een verdwenen dorp, een zogenaamde Wüstung?

Verdwenen dorpen spreken tot de verbeelding. In 1991 verscheen het themanummer ‘Ontvolkt Europa’ van het wandeltijdschrift *Op Lemen Voeten* over verdwenen dorpen en verlaten streken. Behalve Corsica en Extremadura in Spanje kwam ook de Veluwe aan bod en Harten was een voorbeeld dat werd aangehaald.

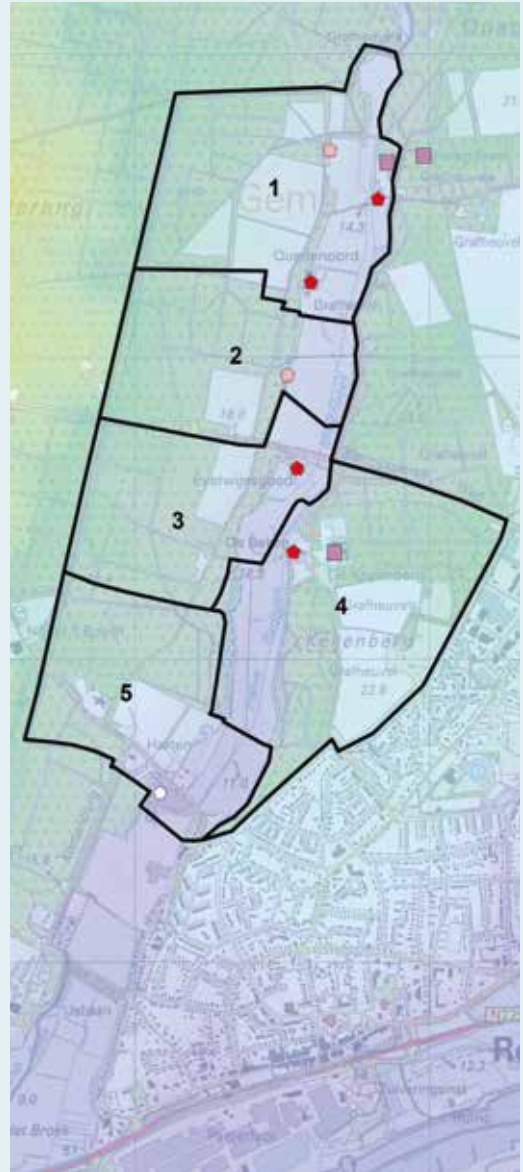
◀ Uitsnede van de kaart van Christiaan 'sGrooten uit 1588, met Harten links boven Renkum. Kasteel Grunsvort lag in werkelijkheid veel zuidelijker.

In die tijd verrichtte ik als student een afstudeeronderzoek naar deze buurschap, onder begeleiding van prof. Jelle Vervloet aan de Universiteit Wageningen.¹ Ik onderzocht de vraag of we werkelijk kunnen spreken van een Wüstung, door aan de hand van oude kaarten, archieven en archeologische vondsten de ontwikkeling van bewoning en landschap te reconstrueren. Dat leverde een aantal verklarende factoren op voor het van de kaart verdwijnen van de buurschap (Neeffjes, 1992).

Harten nu: een gelaagd landschap

Het gebied waar Harten ooit lag staat tegenwoordig bekend als het Renkums Beekdal. Het dal is in het landschap en op kaarten duidelijk te herkennen als een strook laaggelegen graslanden omgeven door bos. Verspreid langs de beekdalbodem liggen vier boerderijen. Op de hogere gronden op de dalflanken liggen enkele grote akkers. In het oog springend zijn de sprengbeneken in het dal die vanaf de 17e eeuw een reeks van watermolens hebben aangedreven. Het gebied maakt deel uit van twee historische landgoederen met bijbehorende huizen op de flanken van het dal: Quadenoord en de Keyenberg. Ten zuiden van Harten wordt het beekdal ingenomen door het landgoed Oranje-Nassau's Oord. De periode van de watermolens (17e tot 20e eeuw) en die van de landgoederen (17e eeuw tot heden) zijn twee tijdlagen waaruit zeer fraaie landschappelijke resten in het beekdal zijn voortgekomen, maar ik zal daar slechts terloops op ingaan. In dit artikel staat juist de oudere tijdlaag centraal, die van de middeleeuwse buurschap Harten.

Daarbij wil ik ook bekijken in hoeverre Harten past in een bredere Veluwe trend, van verschuivingen in bewoningsvoorkeuren waar ik eerder in het *Historisch-Geografisch Tijdschrift* over publiceerde (Neeffjes & Spek, 2014). Om die reden komt ook de prehistorische tijdlaag aan bod.

▲ Het gebied van de buurschap Harten op de huidige topografische kaart. Kleuren [AHN] geven een indicatie van de ligging van het dal. De nummers verwijzen naar de kavels van de boerderijen in de 18e eeuw (voor de beschrijving zie p. 273).

1 Daarnaast was er begeleiding van G.H. Maassen, archivaris van de gemeente Renkum en J. Tersteeg, universitair docent Middel nederlandse letterkunde aan het Instituut Nederlands van de Rijksuniversiteit Groningen.

▲ Beekdalbodem van het Hartense (nu Renkumse) beekdal. Op de achtergrond een van de vier nog bestaande verspreid langs het dal staande boerderijen. De beek ligt ongeveer op het laagste punt van het dal. Op de dalranden (in de bosrand) liggen opgeleide sprengbeken.

▲ Blokken met akkers (nu grasland) op de hogere flank van het beekdal.

▼ In het begin van de 18e eeuw werd Harten nog gezien als een zelfstandige buurschap. Dit blijkt uit de uiterst gedetailleerde 'Caerte der Buerschap Harte als mede een gedeelte in Renkom' uit 1712. De hele buurschap was toen in bezit van de broers Willem Joseph en Frederik Hendrik van Ghendt.

Harten in de 18e eeuw

De ontwikkeling van bewoning en landschap van Harten kon ik reconstrueren door, uitgaande van de huidige landschappelijke situatie, een weg terug in de tijd te zoeken aan de hand van kaarten, archieven en archeologische vondsten. Bijzonder bruikbaar was een 18e-eeuwse kaart die bij het onderzoek aan het licht kwam, waarop de hele buurschap Harten, met de bijbehorende boerderijen en de grootte van de verschillende percelen staat afgebeeld.

Op basis van deze kaart is een eerste belangrijke conclusie te trekken: de landschappelijke situatie van 1712 is verrassend intact gebleven. In plaats van de huidige vier, waren er vijf boerderijen.

1. Cornelis Hendricx, By den Gaander of Quacyen Oort;
2. Harte of Breunis Erve;
3. Jan Dibbets Erve;
4. Het Langen Broeck, Gijsbert Hendricx;
5. Zuyder Enck, Gerrit Roelofs.

Daarnaast hoorden ook enkele huizen in de buurschap bij watermolens maar die laten we hier buiten beschouwing.

De kaart laat zien dat elk van de vijf boerderijen de beschikking had over een aaneengesloten kavel van ongeveer 40 hectare (50 morgen), met graslanden in het beekdal, een paar grote blokken akkerland (circa 10 hectare) op de hogere flanken van het dal, een eigen stuk heide en akkermaalshout.² De omgrenzing van elk terrein staat globaal aangegeven op de overzichtskaart. Het hakhout lag in een soms smalle, soms veel bredere strook tussen de beekdalbodem en de hoger gelegen akkers en ook in stroken tussen de akkers.

De vroeg-18e-eeuwse indeling is nog goed te herkennen. De natte beekdalbodem met grasland bestaat nog, net als de karakteristieke blokken met akkerland. Ook de stroken akkermaalshout bestaan nog grotendeels, al is het hakhout omgezet in opgaande eiken. Twee boerderijen staan nog op dezelfde plaats, twee zijn iets verplaatst en een is verdwenen. De grootste verandering is dat de heide in de loop van de 19e eeuw is bebost.

Met deze kaart kan ook een vergelijking worden gemaakt met de ruimtelijke opbouw van andere Veluwe dorpen en buurschappen in die tijd, zoals Renkum. Anders dan in Harten was de bewoning in Renkum geconcentreerd in kernen. De huizen stonden bij elkaar bij de kerk en langs de weg naar Arnhem. De akkers maakten deel uit van een aaneengesloten bouwlandencomplex, de Renkumse Enk. Vele eigenaren hadden relatief kleine percelen verspreid over de enk. Gezamenlijk maakten ze gebruik van de Renkumse Heide. Renkum telde tientallen huizen of boerderijen en was daarmee veel groter dan Harten.

Op grond van deze kaart kunnen we concluderen dat Harten ten opzichte van 1712 niet is te beschouwen als een Wüstung. Er zijn na 1712 geen gebieden verlaten en het aantal boerderijen is slechts met één afgenomen.

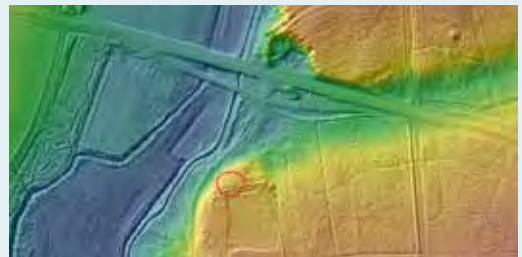
² Opmerkelijk is dat bij de drie noordelijke erven verspreide bomen of struiken op de heide staan. Ze worden geëxploiteerd als hakhout. De omschrijving is *Wilt, Ackemaal, Heyde en hegge*.

Harten in de 17e en 16e eeuw

In de 16e en 17e eeuw is de buurschap enkele malen van eigenaar veranderd. In de late middeleeuwen was het eigendom van het Renkumse Onze Lieve Vrouweklooster. Tijdens de Reformatie werden de kloostergoederen geconfisqueerd en vervolgens beheerd en verpacht door rentmeesters van de Staten van Veluwe,³ tot ze omstreeks 1640 werden verkocht aan particulieren. De eerste was Hendrik van Essen, waarna de buurschap door vererving in handen kwam van de bovengenoemde eigenaren van 1712.

De rekeningen van de rentmeesters van de Veluwe zijn een waardevolle bron van informatie. Die van 1628 noemt de afzonderlijke erven, hun pachters en de oppervlakten. Het blijkt dat de structuur van de buurschap toen overeenkwam met die op de kaart van 1712: er lagen vijf boerderijen met vergelijkbare oppervlaktes aan akkerland en recht op de heide en de lage gronden op de beekdalbodem. Maar er zijn ook verschillen. De beekdalbodem werd Elzengaet genoemd. Een bepaling stelt dat de pachter van het Elzengaet zal niet vorder mogen of genieten als 't gene dar is tot sijnen brant en verder niet. Dat is een aanwijzing dat de beekdalbodem nog deels begroeid was met elzenbos, waar brandhout van werd geoogst. Het areaal heide per erf werd in deze periode vergroot. Omstreeks 1600 kregen de Hartense boeren er heide en bos bij dat tot dan toe bij het bos de Moft had gehoord en eigendom was van de Staten. De kronkelige westgrens van de buurschap (nog zichtbaar in de vorm van aarden wallen) werd vervangen door een meer westelijk gelegen rechte grens (ook met wallen, en nu de gemeentegrens tussen Renkum en Wageningen). In de rentmeestersrekening werd dit nieuwe gebied wtslach genoemd.

Hoewel Harten omstreeks 1600 dus even groot was als in 1712, moet het relatieve belang van Harten als buurschap groter zijn geweest dan in 1712. Het aangrenzende Renkum moet in 1600 veel kleiner zijn geweest dan in 1712. Bovendien had Harten nog een eigen kapel. Deze werd na de Reformatie gesloopt, maar de exacte locatie was dankzij een kaart uit 1656 van Jan van Call nog te bepalen.

▲ Nagetekend detail van de kaart van het Renkumse Veld van Jan van Call uit 1656, met de 'plaets van de Capel' (noord is links). Van de kapel werd aangenomen deze op een heuveltje in het beekdal had gelegen (zie later), maar door kaartvergelijking was de plek te lokaliseren op een soort kaap tussen de laagte van een droogdal en het dal van de Hartense Beek. Nu staat daar de tuinmuur van het huis De Keyenberg. Resten van de kapel konden in het bodemreliëf of met de grondboor niet worden aangetoond. Geo-elektrische metingen waren vanwege de vele metaalscherven in de bodem (uit de Tweede Wereldoorlog) niet mogelijk.

3 Voor archiefverwijzingen verwijs ik naar Neeffjes, 1992.

Harten in de 14e en 15e eeuw

In 1405 stichtte hertog Reinald IV van Gelre, naar aanleiding van de *miraculeuselicke* verschijning van een Mariabeeld, het Renkumse Mariaklooster of Onze Lieve Vrouweklooster. Gedurende de 15e eeuw breidde het klooster zich door schenkingen, aankopen en pachtningen uit. Ook de erven in Harten kwamen aan het klooster. De 15e-eeuwse overdrachten zijn in de 17e eeuw overgeschreven en bewaard gebleven als het *Cartularium* van het Mariaklooster (transcriptie Tersteeg & Scheepma, 1992).

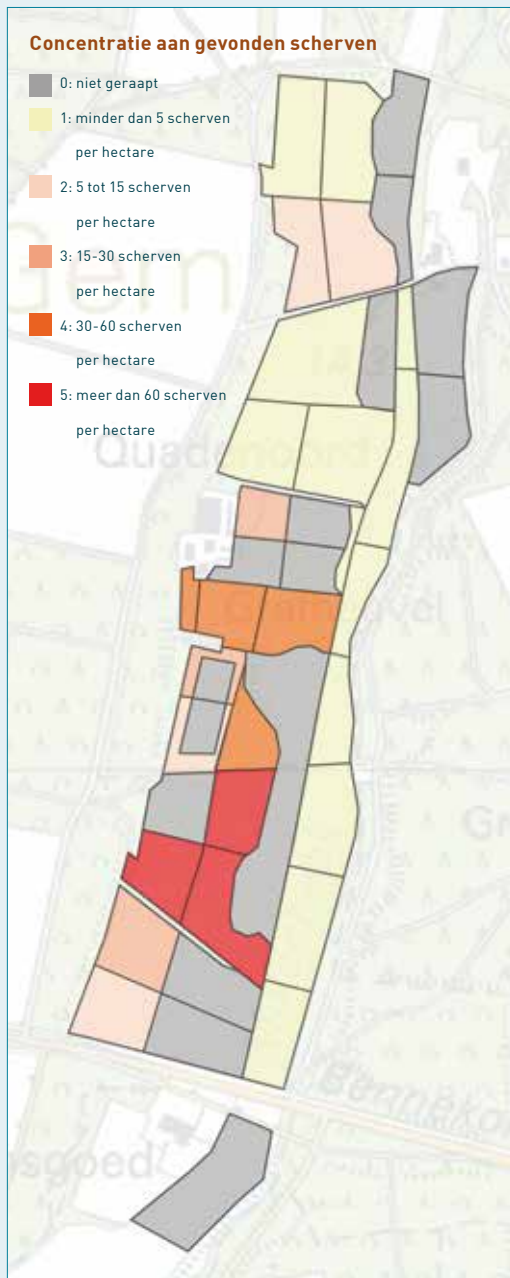
Er blijken negen tot elf overdachten betrekking te hebben op Harten. Er waren dus meer, en waarschijnlijk kleinere, erven dan in 1712. De meeste overgedragen goederen waren voordien in handen van de heren van Doorwerth, bewoners van kasteel Doorwerth aan de oostkant van Renkum. Maar er waren ook andere eigenaren en enkele eigenerfde boeren.⁴ Enkele kleinere landbezitters hadden de naam van de buurschap overgenomen: Gelijs van Harten, Grijet en Gerit van Harten, en Gerijt van Hirten.

Uit deze gegevens kunnen we concluderen dat Harten rond 1400 wat groter was dan in de 16e eeuw, terwijl de meeste dorpen en buurschappen in die periode juist groeiden. Dat beeld wordt bevestigd door 14e-eeuwse rentmeestersrekeningen van de Veluwe. Harten of Herten wordt in verband met de heffing van novale tienden of schattingen steeds genoemd in lijstjes met andere parochia of kerspelen (Renkum, Wolfheze, Bennekom, Ede en Otterlo).⁵ We kunnen hier niet uit concluderen dat Harten werkelijk een parochie was, maar wel dat de buurschap enigszins in grootte vergelijkbaar was met buurschappen die in die tijd aan het uitgroeien waren tot echte kerkdorpen.

Harten voor de 10e eeuw, onzekere aanwijzingen

Een mogelijk zeer oude vermelding van Harten komt uit het jaar 838. Een zekere graaf Rodgar schonk toen verschillende goederen aan de St. Maartenskerk (de Dom) te Utrecht. In het document wordt de plaatsnaam Herodna genoemd:⁶ *in Villa Herodna ecclesiam dedicatum et curtem dominicatum cum terra salarica vel quicquid ad ipsam curtem pertinet cum hominibus commanentibus*. Harten is de meest waarschijnlijke kandidaat om overeen te komen met Herodna (Blommestein et al., 1977).⁷ In dat geval zou dus in de 9e eeuw al sprake zijn geweest van een nederzetting met een kerk en een hof. Daar zijn echter geen

- 4 De overdrachten geven een aanwijzing dat in de 15e eeuw de aard van de Hartense boerenerven al verschilde met die in Renkum. Bij twee van de Hartense goederen staat in het cartularium bij de omschrijving van het goed specifiek vermeld: *boss ende broeck dair van nyet wtgescheyden* (14e brief); en *mit bosch, mit broeck, mit heijde, mit weijde, mit torve, mit twijge, mit huijs, mit holt ende mirten waterganck daer toe hoerende* (15e brief). Deze omschrijvingen wekken de suggestie dat al in de 15e eeuw sommige Hartense boerderijen beschikten over eigen (rechten op) heide, bos en broek, en dat Renkumse boeren alleen gezamenlijke gebruiksrechten hadden. De omschrijving van de Renkumse goederen blijft beperkt tot *erve mit al sijnen toebehoere of alsulcke erve ende guet*.
- 5 Volgens de rentmeestersrekening van de Veluwe over de periode 1333-1334 worden in de *parochia Wlfhazen, Redinchem et Harten* novale tienden geheven door de hertog van Gelre. Rentmeestersrekeningen Veluwe, RAG, Archief Hof, inv.nr. 372.
- 6 In de nederzetting Herodna schenkt hij de gewijde kerk, een hof van de heer, met bijbehorende horigen en land. Afschriften in Dipl. Belg. 182, Oorkondenboek Sticht Utrecht 63, 838.
- 7 Ook Harn, twee kilometer ten westen van Bennekom, is als kandidaat genoemd. Maar Harn had geen kerk terwijl Harten later een kapel had. De andere optie is Heerde maar dat ligt te ver van de Zuidwest-Veluwe waar de opsomming van goederen op dat moment over spreekt. Suggestie van de redactie: toch eens checken of de Utrechtse kerk bezittingen had in Heerde.

▲ Concentratie aan gevonden scherven ouder dan 1400 per hectare.

andere aanwijzingen voor bekend en behalve het leenheerschap over bepaalde tienden zijn geen bezittingen van de St. Maartenskerk in Harten gevonden.

Overigens maken verbazend weinig bronnen melding van de Hartense kapel.⁸ Alleen door enkele kaarten, de rentmeestersrekeningen en de vicarieënlijst van de Staten van Veluwe uit de 17e eeuw weten we van het bestaan van de kapel. De in 1632 vermelde aanduiding *Willebrodvicarie* is zeldzaam in dit deel van Nederland en duidt op een hoge ouderdom, uit de tijd van de kerstening, mogelijk de 8e eeuw. Dit is een aanwijzing, maar geen bewijs voor het bestaan van een 8e-eeuwse kerk te Harten.

Archeologische aanwijzingen voor laatmiddeleeuwse bewoning

Gezien het schaarse bronnenmateriaal zijn archeologische vondsten een welkome aanvullende informatiebron voor de periode vóór 1400. In Harten liggen de aanwijzingen voor middeleeuwse bewoning letterlijk voor het oprapen. De weilanden in het noordelijk deel van de vroegere buurschap liggen bezaaid met scherven. Er is daarom meerdere malen archeologisch onderzoek gedaan naar bewoningssporen. Braat (1940) vond de resten van een groep houten huizen gescheiden door palissaderingen of heggen. Uit de vondst van de oudste scherven (onder in paalgaten) en de aard van de grondsporen kwam hij tot de hypothese dat op deze plek sprake was van vroegmiddeleeuwse (9e en 10e eeuw) en laatmiddeleeuwse bewoning (13e tot en met 15e eeuw). Ook Huisman (1978) kwam tot dergelijke conclusies.

Met medewerking van vrijwilligers van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland was het mogelijk om te onderzoeken of er voor 1400 sprake was van een bewoningsconcentratie of dat de middeleeuwse Hartenaren verspreid over het

8 Enkele dagen speurwerk in bisschoppelijke archieven leverde geen resultaat.

dal woonden, zoals in latere tijd. We maakten daarvoor gebruik van de overvloedige molshopen in de weilanden waaruit gemakkelijk de aanwezige scherven konden worden verzameld. Uiteraard zijn er kanttekeningen bij deze methode te plaatsen. Door plaggenbemesting of door bezanding van natte grond is het mogelijk dat de middeleeuwse bodem niet meer aan de oppervlakte ligt, of dat deze is verplaatst. Bovendien waren de mollen niet in alle percelen even actief. Om deze laatste reden en vanwege de toegankelijkheid zijn niet alle percelen bezocht. Ook de akkerblokken meer westelijk, die met gewassen begroeid waren, en het zuidelijke deel van Harten zijn niet nagezocht. Maar de indruk in het veld duidde op de aanwezigheid van zeer weinig scherven.

Op de kaart staan de deelgebieden ingedeeld naar de hoeveelheid scherven die gedateerd zijn vóór 1400. De kaart geeft een duidelijke schervenconcentratie te zien. Indachtig de beperkingen van het onderzoek zouden we voorzichtig kunnen stellen dat er voor 1400 sprake lijkt te zijn van een concentratie van bewoning op deze plek. Ook de genoemde opgravingen van Braat en Huisman vonden hier plaats. Merkwaardig is dat juist op de plaats van de opgraving van Braat weinig scherven zijn gevonden. Heeft hij ze allemaal meegenomen?

De hoeveelheid scherven ouder dan de 10e eeuw laat niet toe om uitspraken te doen over een concentratie van bewoning in de vroege middeleeuwen of de Romeinse tijd. Ze sluiten dit echter ook niet uit.

De eigenaardige heuvel

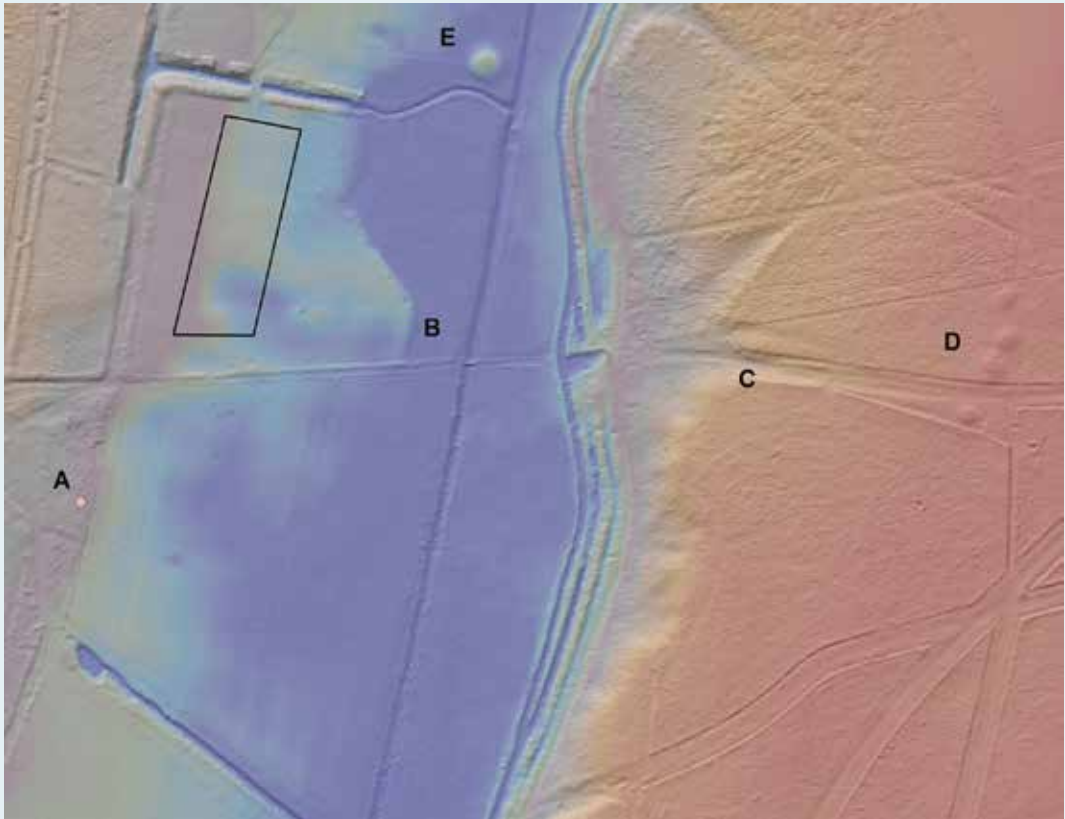
De heuvel in het beekdal is een van de grote mysteries van het vroegere Harten. De heuvel ligt in het laagste deel van het dal en heeft een diameter van circa 20 meter en een hoogte van circa 1,5 meter. Lang werd gedacht dat het een grafheuvel was, het staat ook als zodanig aangeduid op de topografische kaart. Klok (1979) nam daarentegen aan, op basis van een suggestie van de bodemkundige Oosting (1936), dat het om een middeleeuwse kerkheuvel ging. Als zodanig werd de heuvel aangewezen als rijksmonument. Op grond van de nauwkeurige kaart van Van Call uit 1656 kwam ik erachter dat de kapel meer zuidelijk gelegen moet hebben. Dat heeft er uiteindelijk toe geleid dat de heuvel van de lijst van rijksmonumenten is afgevoerd.⁹

Wat is de heuvel dan wel geweest? Op grond van eigen booronderzoek in 1992 en op basis van gegevens uit booronderzoek en proefsleuvenonderzoek in 2003 en 2004 (Archeologische Monumentencommissie, 2008) kom ik tot het volgende beeld. Ooit, niet helemaal duidelijk is wanneer, heeft men zich de moeite getroost om aan de rand van een laag, nat en toen nog buitengewoon onbegaanbaar deel van het dal een heuvel op te werpen. Vervolgens (of veel later?) werd deze omgracht en werd er een stenen gebouw op geplaatst. Baksteenafmetingen van een stuk muurwerk wijzen op een aanleg in de tweede helft van de 14e eeuw, mogelijk iets later. Mijn suggestie was dat de heuvel een kleine toren of mottekasteeltje zou kunnen hebben gedragen.¹⁰ De Archeologische Monumentencommissie wijst dit af op grond van de aangetroffen fundering en doet zelf de suggestie van een belt van een korenmolentje. Dat lijkt mij

9 De motivatie van de Archeologische Monumentencommissie (2008) was dat de redengevende omschrijving (middeleeuwse kerkheuvel) niet meer klopte. De AMC was onderdeel van de toenmalige Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.

10 Naar een suggestie van Hans Renes die hier wandelde met de Engelse historisch-geograaf Brian Roberts die er direct een kasteelheuvel in herkende. Hans Renes verwees me ook naar vergelijkbare mini-kastelen in Holland, waarover Serfatij (1969) en Hoek (1973) publiceerden.

Het gebied van de schervenconcentratie nader bekeken: het centrum van Harten vóór 1400?

▲ Hoogtebeeld (bewerking AHN2) van de omgeving van de schervenconcentratie. Hier doet zich een aantal opmerkelijke verschijnselen voor die licht kunnen werpen op het middeleeuwse Harten.

Op bijgaande hoogtekaart zijn verschillende gebieden aangegeven met de letters A-E.

A: De (later iets naar het noorden verplaatste) boerderij 'Harte of Breunis Erve' op de kaart van 1712. De naam Harte voor juist dit erf is een aanwijzing dat hier de voorloper van de huidige buurschap lag.

B: Hier is nog een duidelijke steilrand, maar de laagte van de dalbodem moet ooit veel markeranter zijn geweest. De veenondergrond is, waarschijnlijk om het begaanbaarder te maken, opgehoogd met zand. Op de kaart van 1712 is te zien dat bij B een weg het dal kruist,

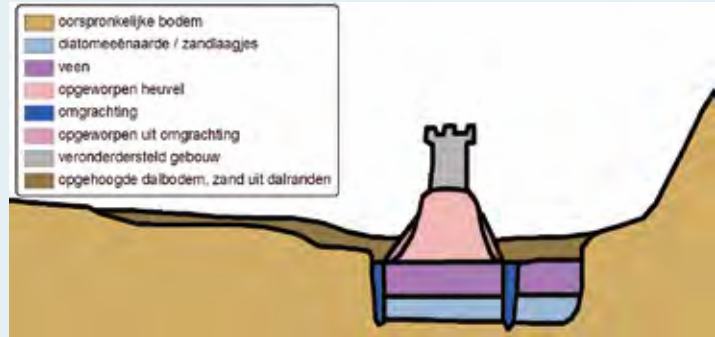
ongeveer op de plek van een dalversmalling, waar nu nog een voetpad loopt. Deze weg was in 1712 niet belangrijk, maar kan uit een oudere periode stammen.

C: In de dalwand aan de oostkant vormt dit pad nu een holle weg. In het bouwland ten oosten van het dal, de vroegere Renkumse heide, is op oude luchtfoto's het spoor van een oude weg te zien.

D: Aan de bovenkant van de flank van het dal liggen vier grafheuvels. Blijkbaar was dit al in de prehistorie een markante plek, mogelijk omdat hier toen al een route het dal kruiste.

E: In dit gebied ligt een eigenaardige heuvel die bekend staat als grafheuvel of kerkheuvel, maar waarvan de vroegere functie onduidelijk is.

► Schematische doorsnede door de heuvel en de directe omgeving. De bodemlagen zijn op basis van grondboringen, de kasteelaanduiding is een suggestie over de vroegere functie. Nauwkeurige doorsneden met afmetingen, zie Neeffjes, 1992.

gezien de ligging onwaarschijnlijk. Waarom een molenbelt bouwen op slap veen, als er twintig meter verderop stevige grond is? En waarom in het laagste deel van het landschap? Voorlopig blijft de heuvel dus een mysterie.

Vroegmiddeleeuwse en prehistorische bewoning

De archeologische vondsten van Braat en Huisman duiden weliswaar op een bewoning in de vroege middeleeuwen maar we kunnen er niet uit afleiden of en hoe deze gespreid was over het beekdal. Om toch een beeld te geven van de aard van de bewoning vóór de 10e eeuw maak ik in het onderstaande gebruik van resultaten van het West-Veluweonderzoek, waarin ik, begeleid door de RCE en de provincie Gelderland, onderzoek deed naar bewoningsvoorkeuren in de prehistorie en de middeleeuwen (Neeffjes, 2006) en van het eerder genoemde artikel (Neeffjes & Spek, 2014). Op basis van dit onderzoek lijkt Veluwe bewoning vóór de 8e tot 10e eeuw niet per se gebonden aan beekdalen of overgangen naar lagere gronden. Vanaf de late middeleeuwen was dat wel het geval. Een conclusie van dit onderzoek was dat er al vanaf het laat-neolithicum een uitgesproken voorkeur bestond voor de Veluwe stuwwallen en dan met name die met relatief rijke gestuwde rivierzanden afkomstig van Rijn en Maas. Op de bodemkaart staan deze gronden aangegeven als moderpodzolen in grof zand (code Y30). Dat op deze hoge plekken, soms

▲ Foto van de heuvel, gelegen in het laagste deel van het beekdal.

tientallen meters boven de grondwaterspiegel, kon worden gewoond, was mogelijk door klei- en leemlagen in de ondergrond waarop plaatselijk grondwater bleef staan, ver boven de eigenlijke grondwaterspiegel. De stuwwal Wageningen-Ede, ten westen van het beekdal, bestaat vrijwel geheel uit deze moderpodzolen, en plaatselijk dagzomen er ook leemlagen, getuige de leemkuilen die her en der op de stuwwal te vinden zijn. De aanwezigheid van grafheuvels en uitgestrekte Celtic fields zijn belangrijke aanwijzingen dat ook hoog op deze stuwwal werd gewoond en geakkerd.

In het latere Harten reikten de favoriete zandgronden tot aan de natte gronden van het beek-

▲ Celtic fields op de stuwwal Wageningen-Ede ten westen van Bennekom, zichtbaar gemaakt met hoogtebeelden (AHN2).

aanwijzingen voor deze bewoningsvoorkeur voor gestuwde rivierzanden. Zo ligt oostelijk van Ede de archeologische site Bunschoten/Op den Berg op ruim 30 meter boven NAP waar bewoning werd aangetoond in de midden-bronstijd en vanaf het einde van de 2e eeuw tot in de 4e eeuw (Taayke et al., 2012). De eerste kerk van Wageningen lag hoog op de Westberg.

De Veluwe bewoningsvoorkeur voor de gestuwde rivierzanden duurde tot in de 8e tot 10e eeuw. Vanaf die tijd werden steeds meer vochtige en natte gronden op de lage randen van de Veluwe ontgonnen en bewoond. Niet alleen waren dit, eenmaal ontwaterd, uitstekende landbouwgronden met hogere opbrengsten. Ze moeten ook producten hebben geleverd waar, ook op Europese schaal, meer vraag naar ontstond. Zo nam (vooral vanaf 1300) de vraag naar slachtvee (vetweiderij), veevoer (teelt haver) en mout (teelt gerst) toe (Heidinga, 1984). Dit zijn typisch producten van de natte gronden. Op de hogere vanouds bewoonde gronden stagneerde de bevolkingsgroei of liep deze zelfs terug.

We zien dit beeld ook aan de westkant van de stuwwal Wageningen-Ede. De hoge delen raakten in de loop van de middeleeuwen onbewoond terwijl de lager gelegen buurschappen van Wageningen, Bennenkom en Ede sterk groeiden. De drijvende kracht achter deze verschuiving moeten de zeer grote arealen lage, natte gronden in de Gelderse Vallei/het Binnenveld zijn geweest. Sluitstuk van dit proces was de verplaatsing van de Wageningse parochiekerk naar de nieuwe vestingstad onder aan de berg in de 13e eeuw.

Ook aan de oostzijde, aan de Hartense kant, van de stuwwal moet de verplaatsing naar beneden zich hebben voorgedaan. Hieruit ontstond uiteindelijk de buurschap Harten aan het beekdal. Ook de Hartense boerderijen hadden de beschikking over lage broekgronden in het beekdal, maar het areaal was veel kleiner dan dat van de dorpen en buurschappen aan de westzijde.¹¹

11 Renkum zou volgens dit model pas in de loop van de 8e, 9e of 10e eeuw door pro-Frankische elite moeten zijn ontgonnen. De Hamalandse graaf Wichman had hier veel bezittingen die later in handen van kloosters in Elten en Paderborn zou komen. Anders dan veel andere ontginningen op de lage randen van de Veluwe lagen deze ontginningen op droge en zeer arme smeltwaterzanden. Op afstand van enkele honderden meters lagen echter graslanden op rijke rivierkleigronden langs de Rijn.

Conclusie

De geschiedenis van de buurschap Harten laat zien dat het steeds marginaler worden van Harten als buurschap te maken heeft met verandering in vestigingsvoorkeuren en met de politiek van de grondbezitters.

Vanaf het laat-neolithicum bestonden in het beekdal de voor de Veluwe ideale vestigingsvoorwaarden. Het lag aan de voet van een stuwwal bestaande uit gestuwde rivierafzettingen, en in het beekdal was veel beschikbaar water. Aan de Veluwse voorkeur voor gestuwde rivierafzettingen kwam echter vanaf de 8e tot de 10e eeuw een eind. Mogelijk vond vanaf deze periode meer geconcentreerde bewoning langs het beekdal plaats. Een schervenconcentratie (met vooral scherven vanaf 1000) wijst hier op een bewoningskern. Wellicht lag hier het in 838 vermelde Herodna, waar volgens de beschrijving een hof en een gewijde kerk lag. Waarschijnlijk in de 14e eeuw werd hier op een (al bestaande of net opgeworpen) heuvel in de moerassige laagte een stenen gebouw geplaatst.

Als bewoningskern werd Harten in de 14e eeuw al voorbijgestreefd door de zich uitbreidende buurschappen van Wageningen, Bennekom, Ede en Renkum, gelegen aan de buitenranden van het Veluwe-massief, die beschikking hadden over grote arealen vochtige zand-, veen- of kleigronden. Het geringe aantal groenlanden in het beekdal moet de fundamentele oorzaak zijn geweest dat Harten niet verder kon groeien.

In het begin van de 15e eeuw bestond de buurschap uit een aantal over het dal verspreide boerderijen die in handen kwamen van het pas gestichte Onze Lieve Vrouweklooster in Renkum. De behoudende politiek van het klooster, die geen boerderijsplitsingen toestond, is een tweede reden voor de stagnatie van de groei van Harten.

De Hartense erven kwamen tijdens de reformatie in particuliere handen en werden onderdeel van landgoederen. Het aantal, de ligging en de omvang van de boerderijen bleef gelijk, maar toch verloor Harten zijn identiteit. De buurschap bleef klein, terwijl naburige dorpen zoals Renkum groeiden. De eigen kapel verdween. In de loop van de 17e eeuw werd bovendien een stelsel van nieuwe beken en molens aangelegd die met hun activiteit de oude boerderijen gingen overschaduwen. De kaart van 1712 spreekt nog van de buurschap Harten, maar van een zelfstandige organisatie van naburen is dan al geen sprake meer. Op latere kaarten is de naam Harten als aanduiding van een buurschap dan ook verdwenen, hoewel Harten als veldnaam bleef voortbestaan.

Maar juist het gegeven dat de groei van Harten al in de middeleeuwen stagneerde, en het uiteindelijke verdwijnen van Harten als buurschap, heeft ervoor gezorgd dat het landschap in hoge mate het middeleeuwse karakter heeft behouden. Er zijn enkele 'nieuwe' elementen, zoals het stelsel van sprengebeken en de voorname landhuizen uit de tijd van de landgoederen. Maar de kaart van 1712 laat in grote lijnen de trekken van het landschap van de 15e eeuw zien, en nog altijd is dat landschap te herkennen. De natte beekdalbodem met grasland, met daarlangs de verspreide boerderijen, bestaat nog, net als de stroken met hakhout (nu opgaande eiken) en de karakteristieke blokken met akkerland, hoger op de flanken van het dal. Dankzij het uitblijven van groei werd een middeleeuws landschap gefossiliseerd.

Harten, a 'lost' hamlet in the Veluwe

On old maps Harten is visible as a hamlet in the southern part of the Veluwe, nowadays a forest-rich area with sandy hills in the centre of the Netherlands. The hamlet was once comparable in size with surrounding villages like Wageningen or Renkum. Since Neolithic times the area lost importance for habitation because of changing preferences for settlement. The sandy ice pushed ridges of de Veluwe became less preferable

and the humid soils around became more preferable. In late medieval times a nearby monastery owned all the farms. Because the hamlet did not grow since then, the late-medieval landscape is well preserved, with four (former) farms along a small valley with grasslands. On the sides of the valley the medieval blocks of arable land, with strips of forest (former coppice) in-between them, are still recognisable in the present landscape.

Literatuur

- Archeologische Monumentencommissie (2008). *Beschrijving AMK terrein 1125*. Interne notitie Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Amersfoort.
- Braat, W.E. (1940). 'Een onderzoek naar de middeleeuwse Buurschap Harten op het landgoed Quadenoord bij Renkum'. *Oudh. Meded. Rijksmus. Leiden* (21).
- Neefjes, J. (1992). Harten. Een 'verdwenen' buurschap op de Veluwe bij Renkum. *Scriptie Universiteit Wageningen* (te downloaden van www.overland.nl).
- Neefjes, J. (2006). *Oerbos, leefbos, heide en cultuurland. Landschapsgeschiedenis van de stuwwal Ermelo-Garderen. Historisch-geografische kartering van het landschap. Rapportage West-Veluwe-onderzoek* (te downloaden van www.overland.nl).
- Neefjes, J. & T. Spek (2014). 'Van hoog naar laag: dynamiek van het nederzettingspatroon op de Noordwest-Veluwe van de Late Prehistorie tot de Volle Middeleeuwen'. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 32 (2), pp. 67-88.
- Heidinga, H.A. (1984). *De Veluwe in de Vroege Middeleeuwen. Aspecten van de nederzettingsarcheologie van Kootwijk en zijn bureu*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Huisman, J. (1978). 'Archeologische vondsten in de buurtschap Harten bij Renkum'. *Westerheem* 27 (6), pp. 298-307.
- Hoek, C. (1973). 'De middeleeuwen'. In: T. Vos-Dahmen von Bucholz, H. Sarfatij, R. de Graaf, C. Wind, A. Brouwer & C. Hoek. *Van Steurvisser tot Stedeling. Het avontuur van de archeologische speurtochten naar vijftiendertig eeuwen Vlaardingen* (jubileumuitgave van de AWN-afdeling Helinium). Vlaardingen.
- Klok, R.H.J. (1978, 1979). 'Ontmoetingen met onze vroegste cultuurhistorie. Prehistorische grafheuvels op de Veluwe'. *Tijdschrift der Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij* 89 (1978), pp. 445-455; 90 (1979), pp. 18-32, 120-127, 167-174, 277-281, 319-331, 365-377.
- Oosting, W.A.J. (1936). *Bodemkunde en bodemkartering in het bijzonder van Wageningen en omgeving*. Proefschrift Wageningen.
- Sarfatij, H. (1969). 'Kasteelbouw en -bouwers in Holland, recente opgravingen in de provincies Noord- en Zuidholland'. *Holland* 1 (1), pp. 14-23; (2) pp. 44-59
- Slicher van Bath, B.H. (1964). 'Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen'. *A.A.G. Bijdrage* 11, pp. 13-78.
- Taayke, E., C. Peen, M. van der Harst-Van Domburg & W. Vos (2012). *Ede vol erven. Germaanse bewoning op de rand van een wereldrijk*. Hazenberg Archeologie, Leiden.
- Tersteeg, J.J.Th.M. & W.F. Scheepma (1992). *Cartularium van het O.L. Vrouweklooster te Renkum 1383-1609*. Vereniging Gelre, Arnhem.

Gebruikte kaarten

- Call, Jan van (1656). *Het Renkumse Veld*. A.R.A. Den Haag V.T.H.R. 4108.
- Heuvel, I. van den (1712). *Caerte der Buerschap Harte als mede een gedeelte in Renkom*. Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis, Port 10 N 210.
- 's Grooten, 1588-1592. *De Veluwe*. Kaartblad uit Atlas 's Grooten te Madrid.

Horizons met en zonder kranen

Het veranderende silhouet van de Nederlandse havens en scheepswerven

JUR KINGMA EN GIEL VAN HOOFF

Sinds de late middeleeuwen werden havenkranen geplaatst op prominente plekken in steden. Lange tijd bepaalden hijsinstallaties het beeld van Nederlandse havenplaatsen. Met de opkomst van de containervaart liep het aantal kranen snel terug. Bovendien kwamen haven- en industriegebieden steeds verder van de bewoning af te liggen. De teloorgang van de ‘klasieke’ vaste kraan leidde tot een toenemende belangstelling voor dit erfgoed.

Aan het einde van de 19e eeuw werd de skyline van de Nederlandse steden nog gedomineerd door kerktorens en een enkele fabrieksschoorsteen (Van Doorn, 2017). In 1960 werden de havens van Rotterdam en Amsterdam, maar ook die van Delfzijl en Harlingen, overheerst door naar de hemel priemende stukgoedkranen. Rond 1960 was Amsterdam-Noord van vele kilometers afstand te herkennen aan de torenkranen van de grote scheepswerven. Eenzelfde aanblik boden andere centra van scheepsbouw als Vlissingen en Schiedam, maar ook kleinere plaatsen als Gorinchem, Lobith en Heusden. Ook het gebied langs het Winschoterdiep werd gedomineerd door scheepsbouwkransen.

Houten kranen

Het laden en lossen van schepen gebeurde tot aan de 20e eeuw voornamelijk met spierkracht. Producten werden opgeslagen in pakhuizen, ter controle naar de waag gebracht of overgeslagen in andere schepen. In de steden waren de sjouwers, zoals de korendragers of de turfdragers, vaak georganiseerd in gilden. Die gilden waren streng gereguleerd, kenden vaste tarieven en een beperking van het ledental. Voor zwaardere stukken zoals vaten wijn of molenstenen werden al vanaf de middeleeuwen hijswerktuigen gebruikt. Zo zijn er kranen te onderscheiden op de oudste, 16e-eeuwse stadsplattegronden van Jacob van Deventer en anderen. Meestal was er niet meer dan één per stad, maar er waren ook steden met meerdere kranen zoals Utrecht dat er drie had.

De meeste stadskranen waren afgeleid van de standermolen (Broes, 2002). Maar soms was er een eenvoudige bokkraan en een enkele keer was een stadskraan afgeleid van een torenmolen. Hijskranen werkten op spierkracht, ze werden aangedreven door een of twee tredmolens, in beweging gebracht door mens of dier. De kraandrijvers heetten kraankinderen, maar het waren volwassen mannen die in gilden waren verenigd. In de St. Jan in 's-Hertogenbosch is nog een kapel van de kraankinderen.

▲ Sommige grotere steden telden in voorindustriële tijden al meerdere stadskranen. In Utrecht waren er drie. De oudste stond aan de Oude Gracht, de twee andere bevonden zich ten oosten en westen van het oude stadshart. Op dit gezicht van de stadsbuitengracht met de stadswal zien we in het midden de kraan op het bastion Morgenster. Prent van Dirk Verrijk, circa 1760 (bron: Het Utrechts Archief).

De beperkingen in aandrijfkraft die van toepassing waren voor het hijsbedrijf in de havens gold ook voor de nijverheid. Veel verticaal en horizontaal transport was sjouwerswerk. Eenvoudig hijsgerie zoals hijsbalken bij pakhuizen werden aangedreven met menselijke of dierlijke spierkracht. Scheepswerven, ook grote als die van de VOC en de Admiraliteit in Amsterdam, hadden bijvoorbeeld geen kranen. Dat gold in mindere mate voor de bouwnijverheid. Daar vonden hijswerktuigen al vroeg toepassing. Groter hijsgerie in deze sector als tredmolenkranen – zoals die op het schilderij *De Toren van Babel* van Pieter Breughel (1563) – zijn ontleend aan de havenpraktijk. Middeleeuwse kathedralen hadden vaak een tredmolenkraan in de toren om de klokken op te hijsen, zoals nu nog is te zien in de Grote Kerk in Haarlem.

Van hout naar ijzer

De overgang van hout naar ijzer bij de constructie van kranen ging geleidelijk. Net als in molens werd het gaandewerk in kranen steeds vaker van ijzer gemaakt. Het waren dus houten kranen met een lierwerk van smeedijzer. In 1834 construeerden Hick en Rothwell in Bolton de eerste gietijzeren kraan. In datzelfde jaar ontwikkelde de Duitse mijnningénieur Albert de staaldraad, een combinatie van geslagen draad en ijzeren ketting, in eerste instantie bestemd voor de mijnbouw, later ook toegepast voor hijsgerei. In 1850 was de eerste kraan in gebruik die door stoomkracht werd aangedreven (Bachmann, 1997, pp. 45-53). De eerste ijzeren kraan in Nederland werd in 1844 gemaakt voor de gemeente Deventer door de firma Nering Bögel. In 1848 kreeg de Haagse ijzergieterij Enthoven een octrooi op een ijzeren weegkraan. Het bedrijf kreeg er op de wereldtentoonstelling van 1851 in Londen een onderscheiding voor (Van Hooff, 1990, p. 213). De Britse uitvinder en fabrikant William Fairbairn (1789-1874) ontwierp de eerste volledig ijzeren vrijstaande kranen. Hij was betrokken bij het testen van de onderdelen van de Britannia Tubular Bridge, een buisvormige brug gemaakt van gietijzeren secties die aan elkaar werden geklonken. Op basis van deze kokervormige ijzeren secties – en geïnspireerd door de vorm van de hals van een kraanvogel – ontwikkelde Fairbairn een gebogen kraan samengesteld uit smeedijzeren secties. In 1850 bouwde hij voor de marinebasis Devonport bij Plymouth de eerste kraan volgens zijn octrooi. Zijn kraan had een aantal belangrijke voordelen boven de bestaande houten giekkranen met ijzeren gaandewerk. Door de gebogen vorm kon de kraan werken over een hoge scheepsromp. Door de drukvaste smeedijzeren segmenten was het hijsvermogen veel groter. Met een houten kraan kon maximaal 4 ton worden gehesen, met de grootste Fairbairn maar liefst 60 ton. De kraan werd een groot succes en vond ook snel zijn weg in het buitenland. De Haagse ijzergieterij De Prins van Oranje kreeg een licentie voor de Nederlandse markt. En spoedig verscheen deze karakteristieke kraan in tientallen Nederlandse steden. De eerste Fairbairn kraan van De Prins van Oranje dateert van 1861 en was bestemd voor de gemeente Rotterdam. Het ontwerp van deze 30-tonskraan was van de Rotterdamse gemeentearchitect W.A. Scholten. In Middelburg staat nog de tweede door De Prins van Oranje vervaardigde kraan van het

► Het havenhoofd van Zwolle in 1633. Op het Rode Torenplein staat de relatief bescheiden kraan, de Rode Toren en de Peperbus op de achtergrond. Dit type stadskraan is verwant aan de paltrokmolen en de standaardmolen. Tekening door Gerard ter Borch (bron: Rijksmuseum Amsterdam, Rijks Prentenkabinet RP-T-1888-A-1797-26(R)).

▲ In Zoutkamp staat aan de kade van de Binnenhaven een gietijzeren spilkraan die is gebouwd door de machinefabriek Figeo in Haarlem. De kraan dateert waarschijnlijk uit 1895. Deze kraan vormt een erfgoed-ensemble met de loods van de betonningsdienst van de Koninklijke Marine. In dit gebouw is nu het Visserijmuseum gevestigd (foto: Helmig Kleerebezem, 28 juli 2016).

▲ De machinefabriek P.M. Duyvis & Co in Koog aan de Zaan bouwde deze Fairbairnkraan in 1908 voor eigen gebruik. De kraan is recent gerestaureerd door medewerkers van het bedrijf (foto: Jur Kingma).

▼ Elf jaar na de bouw van de eerste Fairbairnkraan in Nederland plaatste de gemeente Dordrecht op de Merwekade een exemplaar. De 30-tonslast kon zonder bijzondere inspanning door acht man worden opgeheven. In beladen toestand kon de kraan door twee man in 3,5 minuut gedraaid worden (bron: Regionaal Archief Dordrecht, collectie W. Meijers).

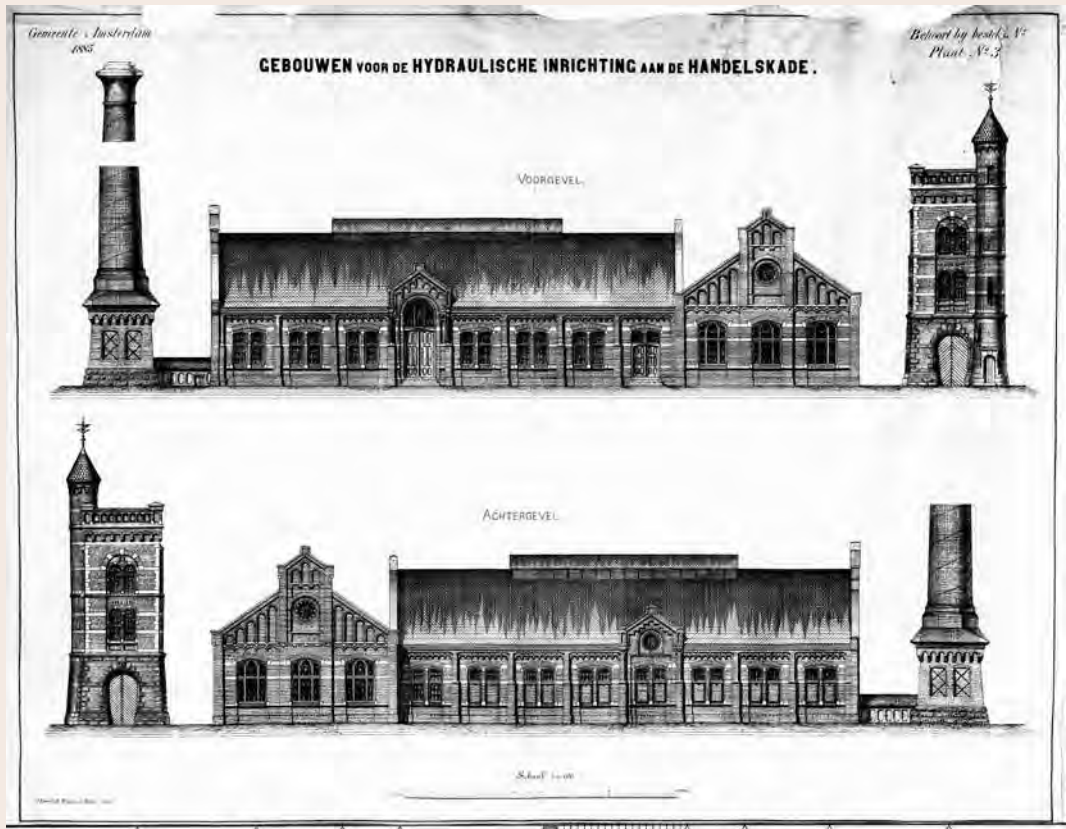
Fairbairn-type, gemaakt in 1861. Een vergelijkbare kraan werd vervolgens in 1863 in Zutphen geplaatst, waarna andere plaatsen als 's-Hertogenbosch, Amsterdam, Maassluis, Kampen en Arnhem volgden. In 35 jaar tijd maakte deze ijzergieterij 25 Fairbairn-kranen (Van Hooff, 1990, p. 213). Ook de Helmondse gieterij en machinefabriek Begemann heeft een enkele Fairbairn-kraan gebouwd. Bij de scheepswerf De Schelde stond een 50-tons Fairbairn-kraan fabrikaat Krupp. Behalve de kraan in Middelburg zijn al deze kranen in de loop van de jaren verdwenen. Alleen in Koog aan de Zaan staat nog een Fairbairn-kraan die door de machinefabriek P.M. Duyvis & Co in 1908 is gemaakt.

Mechanisatie

De eerste ijzeren kranen werden nog door zwengels, dus spierkracht, bewogen. De vergroting van de hijskracht ging zo aanvankelijk niet gepaard met extra snelheid. Zo bepaalt het leveringscontract van de Bossche kraan dat vier mannen de maximale last van 10.000 kilogram in 16 minuten 4 el (= 1 meter) moesten kunnen hijsen. Vanaf het midden van de 19e eeuw werd geëxperimenteerd met stoomkracht in hijswerktuigen. Maar het waren vooral de hydraulische kranen, die werkten op waterdruk, die de mechanisatie van het verticale transport inluiden. In 1848 bouwde William Armstrong in Newcastle de eerste hydraulische kraan. Aan het begin van de hijscyclus wordt een klep geopend zodat water onder druk in de cilinder wordt geperst en zo de zuiger uit de cilinder wordt gedrukt. Om de zuigerstang zit een katrolmechanisme zodat de hijsdraad wordt ingekort en de last omhoog wordt gehesen. Een cilinder met dit druksysteem op waterdruk heet een hydraulische ram. Een voorwaarde was wel de nabijge aanwezigheid van een hydraulische infrastructuur, met een pomphuis (pershuis), een wateraccumulator en een buizenstelsel. Veel Britse havens werden uitgerust met een dergelijk hydraulisch netwerk inclusief kranen en kolentippen om complete spoorwagens met steenkolen in zeeschepen leeg te kliepen. Een aantal havens op het Europese vasteland, ook Amsterdam en Rotterdam, volgde. In Antwerpen is een deel van de hydraulische infrastructuur in stand gebleven met onder meer de pershuizen.

► Hydraulische kranen werden eind 19e eeuw snel groter. Het laden van de *Prinses Irene* met machineonderdelen met behulp van een 30-tons hydraulische kraan, 1894 (bron: Stadsarchief Amsterdam).

▲ In Amsterdam werd aan de nieuwe Handelskade in 1885 een hydraulische centrale gebouwd om hijskranen te laten werken met waterdruk. Deze was het middelpunt van het hydraulische krachtnet, een nieuwe technische infrastructuur (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Een woud van kranen

De combinatie van ijzeren kraan en mechanische aandrijving (stoom en hydraulisch) zorgde voor een snelle toename van het aantal kranen in havensteden. Na de vernieuwingen in de stoomvaart, de aanleg van de grote kanalen, zoals het Suezkanaal en in Nederland het Noordzeekanaal en de Nieuwe Waterweg, nam het scheepvaartverkeer snel toe. Schepen kregen steeds grotere afmetingen en hadden krachtiger stoommachines nodig. De investeringen door de rederijen werden steeds groter zodat de verblijftijd in de havens, waarin de reder geen geld verdiende, zo ver mogelijk teruggebracht moest worden. Rond 1880 werden havensteden als Amsterdam en Rotterdam nog gedomineerd door de masten van zeilschepen. Twintig jaar later waren de kranen beeldbepalend. De hydraulische infrastructuur was ook wegbereider voor een nieuwe vorm van aandrijving: de elektromotor. Het was vrij gemakkelijk om

de hydraulische infrastructuur in fasen te vervangen door een infrastructuur voor elektriciteit. De ontwikkeling naar steeds grotere schepen en dito kranen zette zich in de 20e eeuw voort. Vanaf circa 1930 gingen elektrische topkranen het landschapsbeeld van havens als Amsterdam en Rotterdam, maar bijvoorbeeld ook Delfzijl bepalen.

Werfkranen

Bij de bouw van houten schepen werden geen hijswerktuigen gebruikt. Dat veranderde met de bouw van ijzeren schepen. Transport op de werf gebeurde aanvankelijk vaak met vaste giekkranen bewogen door spierkracht. Met de groeiende omvang en toenemende complexiteit van stoomschepen en later motorschepen kwam er steeds meer behoefte aan mechanisch verticaal transport. Vanaf ongeveer 1920 kregen nieuw opgerichte scheepswerven zoals de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij en de Nederlandsche Scheepsbouw Maatschappij kraanbanen met hoge ijzeren torenkranen. Omdat deze werven relatief ver van de stadscentra lagen, was hun dominantie aanvankelijk niet zo duidelijk zichtbaar.

Maar de steden groeiden en er kwamen wijken als Heijplaat en Tuindorp-Oostzaan omheen. In Duitsland en Schotland waren heel grote hamerkopkranen ontworpen voor scheepswerven waar vooral marineschepen werden gebouwd. Deze draaibare torenkranen werden gebruikt om kanonsloepen en stoomketels aan boord te hijsen. Uit deze zware kranen werd door Nederlandse werven een lichtere variant ontwikkeld die over een vaste kraanbaan langs een helling of afbouwkade kon rijden. Talloze steden en dorpen waren te herkennen aan hun werfkranen. Een bekend voorbeeld is Vlissingen waar de kranen van scheepswerf De Schelde hoog boven de stad uit torenden. Maar ook in kleinere plaatsen als Alblasterdam, Hoogezand-Sappemeer, Millingen aan de Rijn en Heusden domineerden de scheepsbouwkransen.

Oorlog en wederopbouw

Een aanzienlijk deel van de werf- en havenkranen is door de Duitse bezetter na Dolle Dinsdag vernietigd om te verhinderen dat de Geallieerden de havens zouden kunnen gebruiken, zoals dat in Antwerpen was gebeurd. Na de bevrijding werden de havens in snel tempo weer opgebouwd en werden ook nieuwe havenbekkens aangelegd zoals de Amerikahaven in Amsterdam en de Eemhaven in Rotterdam. De havens werden voorzien van moderner materiaal. Tientallen kraanbouwbedrijven hadden volop werk aan de bouw van topkranen voor stukoverslag, brugkranen voor kolen- en ertsoverslag en torenkranen voor werven.

Het containertijdperk

In 1966 kwam de eerste container per schip aan in Europa, in Rotterdam. In eerste instantie losten de containerschepen zelf hun containers. Spoedig was duidelijk dat containers hun eigen infrastructuur vroegen. De grote laadbruggen die eerder schepen met steenkool of ijzererts losten, stonden model voor de eerste containerkranen. Deze nieuwe kranen domineerden in toenemende mate de horizon. De kranen groeiden mee met de omvang van de containerschepen. De toename van het containervervoer vroeg steeds grotere opslag- en overslagplaatsen. De ruimte daarvoor was alleen te vinden in nieuwe havenbekkens ver buiten de stedelijke bebouwing, bijvoorbeeld op de Maasvlakte. Rond 1990 had de contai-

▲ Gezicht op de nieuwe scheepswerf van de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij in Amsterdam in 1928. Op de kraanbanen rijden torenkranen. Links staan de eerste torenkranen die over de kade reden (bron: Stadsarchief Amsterdam).

▲ De skyline van Vlissingen werd bijna een eeuw gedomineerd door de torenkranen van scheepswerf De Schelde. Gezicht vanaf de gieterij op De Schelde, de Dokhaven met schepen aan de afbouwkades en de kranen (bron: Gemeentearchief Vlissingen).

▼ Affiche uit 1945 van de Vereniging De Amsterdamsche Haven. Veel havensteden hadden grote schade geleden in de Tweede Wereldoorlog (bron: Stadsarchief Amsterdam).

nerkraan de traditionele stukgoedkraan verdrongen. Ook in de overslag van massagoed, zoals kolen en erts, kwam een grote verandering. Momenteel kan een grijperkraan op de Maasvlakte in een keer 85 ton erts of kolen uit een scheepsruimte halen. In een uur tijd kan zo 3000 ton worden gelost. Dat is het totale laadvermogen van een kolenschip van rond 1900. Het lossen van een dergelijk schip kostte toen wel een week. De schaalvergroting heeft enorme gevolgen gehad, ook voor het verticale transport. De tankschepen die ruwe olie vervoerden werden steeds groter. In 1950 laadde een gemiddelde olietanker van Shell 18.000 ton ruwe olie, rond 1960 was dit 40.000 ton en in 1980 was 300.000 ton laadvermogen de standaard. Slechts een paar Nederlandse scheepswerven kon dergelijke mammoettankers bouwen. Deze supertankers werden gebouwd in onderdelen of secties die door grote portaalkranen vanuit de bouwloodsen op de helling of in het bouwdok werden gezet. De rol van de torenkraan raakte uitgespeeld.

Bouwkranen

Voor de Tweede Wereldoorlog speelden kranen nauwelijks een rol in de burgerlijke en utiliteitsbouw. Wel vond in het interbellum de bouwlied toenevend toepassing en in het constructiebedrijf werden bij het oprichten van staalconstructies voor bedrijfshallen en bruggen verplaatsbare hijswerktuigen toegepast. Na 1945 kwam met de komst van de hoogbouw behoefte aan gemechaniseerd verticaal transport. In eerste instantie waren dat eenvoudige bouwliften en torenkraantjes. Torenkranen domineren nu bij de bouw van grote gebouwen vaak het stadsbeeld. Het zijn symbolen van economische groei. In toenemende mate gebruikt de bouwnijverheid mobiele telescoopkranen van steeds grotere afmetingen. Deze monsters, vervoerbaar over de snelwegen, zijn flexibel in te zetten. Er worden ook steeds meer toepassingen voor bedacht. Ze worden ingezet in de constructie-industrie en zijn te vinden in havens en op scheepswerven.

▲ De topkranen ten top bij de havenstaking in Rotterdam in 1979, hier op de pier van de firma Müller (bron: Nationaal Archief).

▲ Uit de bescheiden grijperlosbruggen werden de containerloskranen ontwikkeld. Terminal van Euromax met omhoog priemende containerkranen op de Tweede Maasvlakte in 2016 (foto: Helmg Kleerebezem).

▲ Nieuwe landschapselementen: een bouwkraan bij het windmolenpark Krammer, 2018 (foto: Geert de Weger).

Kranen als erfgoed

Het beeld van de Nederlandse havensteden heeft in de loop van de 20e eeuw grote veranderingen ondergaan. De snelle opkomst van grote haven- en werfkranen was een heel dynamisch proces. Structuurveranderingen leidde vanaf 1980 tot een sterke afname van het aantal kranen en een locatie steeds verder van de steden.

Inmiddels is het grootste deel van de nog bestaande kranen erfgoed dat niet direct meer functioneel is. Op een aantal plekken wordt dit erfgoed bedreigd. Voorbeelden zijn te vinden in Oostrum bij Dokkum en in Zutphen. Er zijn nog traditionele torenkranen in gebruik in Westbroek, Heusden en Boven-Hardinxveld. De laatste twee plaatsen zijn nog herkenbaar aan hun kranen.

Een aantal kranen heeft een museale functie. Sommige hebben een tweede leven gekregen als stedelijk markeringspunt met bijvoorbeeld een horeca of recreatieve bestemming. Er staat een gerestaureerde havenkraan als bed & breakfast in Harlingen en een als hotel in Amsterdam. Ook de lokale overheid ziet het publieke belang. Aan de Haagse Laakhaven is men bezig de twee nog aanwezige naoorlogse kranen te restaureren als herinnering en als symbool van de regeneratie van dit stadsdeel. Dat geldt ook voor de kranen van de marinewerf Willemsoord in Den Helder. In Beek en Donk en Helmond hebben gemeenten kranen aangekocht en gerestaureerd. In sommige steden wordt gestreefd naar de bouw van een replica om een verloren stadsbeeld op te roepen. Zo bouwt men sinds dit jaar op de museumwerf in Vreeswijk aan een replica van de stadskraan die op zijn oude plaats aan de Oude Gracht in Utrecht moet herrijzen. Een ander voorbeeld is Kampen, waar een burgerinitiatief plannen heeft voor de herbouw van een Fairbairn-kraan. Op andere plaatsen wordt gezocht naar kranenerfgoed dat kan dienen om een gebouwencomplex of een nieuwbouwwijk rond industrieel erfgoed extra historische identiteit te geven, zoals op de Figeekade in Haarlem.

Cranes and the Dutch landscape

In the flat Dutch landscape even small projections in the skyline of villages and towns can be traced easily. The more permanent changes are recognized as a kind of landmark. For about a century the port cranes and industrial cranes achieved the status of landmark (esp. at docks). The Netherlands have a long history as a commercial nation and already in medieval times the first wooden cranes were established in trading ports. After 1860 they were gradually replaced by iron cranes, which were driven by hydraulic power, steam power, and after 1900, by electricity. These port cranes were

joined by an ever-growing number of shipyard cranes. The Dutch shipbuilding trade flourished and the number and size of the cranes grew. So around 1960 cranes marked the skyline of many Dutch towns and even more rural areas. But the breakbulk port cranes were replaced by the container cranes, far away from the inhabited areas and the shipbuilding trade diminished. As it often goes, inhabitants started to miss these points of reference. So at the beginning of the 21st century a growing number of old cranes is being restored and former cranes re-created.

Literatuur

Bachmann, O., H.-H. Cohrs, T. Whiteman & B. Jenner (1997). *The history of cranes*. Wadhurst.

Broes, K. (2002). 'De tredmolen. De onderbelichte molensoort'. *Molenecho's. Vlaams tijdschrift voor Molinologie* 30 (3), pp. 116-183.

Doorn, F. van (2017). *De Eerste Wandelaar. In de voetsporen van een wandelende dominee*. Amsterdam.

Hooff, W.H.P.M. van (1990). *In het rijk van Vulcanus. De Nederlandse machinenijverheid 1825-1914*. Amsterdam.

Literatuuroverzicht

Recente boeken en tijdschriften op het gebied van de historische geografie, bijeengebracht door correspondenten: Henk Baas (algemeen), Jan Bastiaens (België), Remco van Diepen (Flevoland), Elyze Storms-Smeets (Gelderland), David Koren (Zeeland), Karel Leenders (Brabant), Reinout Rutte (steden) en Meindert Schroor (Noord-Nederland). Redactie: Hans Renes. Voor aanvullingen op de lijst of voor aanmelding als correspondent: j.renes@uu.nl. Masterscripties Landschapsgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen worden gepubliceerd op <http://www.rug.nl/research/kenniscentrumlandschap/hoofdpagina/onderzoek/masterscripties/masterscripties>.

Algemeen

- Bynens, J. & B. Selfslagh (2018). 'Onbekend is onbemind. De Europese Unie, een nieuwe hoofdrolspeler in de erfgoedsector'. *M&L. Monumenten, Landschappen en Archeologie* 37 (1), pp. 4-27.
- Colleman, T., J. De Caluwe, V. De Tier, A.-S. Ghyselen, L. Triest, R. Vandenberghe & U. Vogl (red.). *Woorden om te bewaren. Huldeboek voor Jacques Van Keymeulen*. Gent. xxix + 793 p.
- Fairclough, G., I. Sarlöv-Herlin & C. Swanwick (eds.) (2018). *Routledge handbook of Landscape Character Assessment. Current approaches to characterisation and assessment*. Routledge, London/New York.
- Hein, C. (2018). 'Oil spaces. The global petroleumscape in the Rotterdam/The Hague Area'. *Journal of Urban History* 44 (5), pp. 887-929.
- Hines, J. & N. IJssennagger (2017). *Frisians and their North Sea neighbours. From the fifth century to the Viking Age*. Boydell & Brewer, Martlesham.
- Hodges, R. (2018). 'The eight-century economic recession in the North Sea regions: crisis or chimera?' In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 115-118.
- Huijbers, A. (2018). 'The enigma of the oval-shaped house on the Northwest European Plain, ad 475-1000'. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 126-135.
- Kesteloot, C. (2017). 'Steden in oorlog. Een geschiedenis via de fotografie'. *Stads geschiedenis* 12 (2), pp. 197-208.
- Lewis, C. (2015). 'Archaeological excavation and deep mapping in historic rural communities'. *Humanities* 2015 (4), pp. 393-417. DOI:10.3390/h4030393.
- Meulen, J. van der (2016). 'Vassalage and authority. The knightly estate of fourteenth-century Brabant'. *The Medieval Low Countries: An Annual Review* 3, pp. 61-95.
- Ormeling, F. (2018). 'Nederlandse namen wereldwijd. Het naamgevingsgedrag van de Nederlandse zeelieden in de zeventiende eeuw'. *Caert-thresoor* 37 (3), pp. 97-110.
- Perko, D., R. Ciglič, M. Geršič & D. Kladnik (2017). *Terraced landscapes. Commemorating seventy years of the Anton Melik Geographical Institute ZRC SAZU. Anton Melik Geographical Institute, Ljubljana*.
- Prak, M. (2018). *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the World c. 1000-1789*. Cambridge UP, Cambridge.
- Schram, A. & K. Doevendans (2018). 'Plannen over de grenzen heen. Een vakgebied in wording op het internationale stedenbouwcongres van 1924'. *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 117 (2), pp. 104-122.
- Symes, M. (2016). *The English landscape garden in Europe. Historic England, Swindon*.
- Zimmermann, W.H. (2016). 'Heraus aus den Löchern! Der Übergang vom Pfosten- zum Ständerbau'. In: N. Hennig & M. Schimek (eds.). *Nah am Wasser, aufschwankendem Grund. Der Bauplatz und sein Haus. 27. Jahrestagung des Arbeitskreises für ländliche Hausforschung in Nordwestdeutschland und der*

Interessengemeinschaft Bauernhaus e.V. vom Freitag, 13. bis Sonntag, 15. März 2015 in Aurich/Ostfriesland. Ostfriesische Landschaft, Aurich, pp. 163-178.

Nederland

- Arnoldussen, S. (2018). 'Akkers voor de eeuwigheid? De ontstaans- en gebruikswijzen van Nederlandse raatakkers'. *Archeologie in Nederland* 2 (3), pp. 18-25.
- Bosman, L. (2018). 'Vereniging Hendrick de Keyser in oorlogstijd. Beleid en bestuur gedurende de Duitse Bezetting 1940-1945'. *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 117 (4), pp. 167-177.
- Bulk, L. van den (2018). 'Zoektocht naar een restauratievisie. Honderd jaar restaureren door Vereniging Hendrick de Keyser'. *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 117 (4), pp. 147-166.
- College van Rijksadviseurs (2018). *Monitor Landschap: naar een landsdekkend systeem. Advies bij de verkenning monitor landschap*. College van Rijksadviseurs, Den Haag.
- Dam, P. van (2018). 'De vroege geschiedenis van het Normaal Amsterdams Peil'. *Het Nederlands Landschap* 3 (2), pp. 14-23.
- Doesburg, J. van & J. Stöver (2018). *Terpen en wierden: verleden, heden en toekomst. De omgang met rijksbeschermde terpen en wierden in de archeologische monumentenzorg*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 251).
- Enckevort, H. van & J. Hendriks (2018). 'Nieuw licht op donkere eeuwen. Een overzicht van Malta-onderzoek naar Zuid-Nederland tussen 300 en 600'. *Archeologie in Nederland* 2 (4), pp. 8-17.
- Groenewoudt, B.J. & R.J. van Lanen (2018). 'Diverging decline. Reconstructing and validating (post-)Roman population trends (AD 0-1000) in the Rhine-Meuse delta (the Netherlands)'. *PCA, European Journal of Postclassical Archaeologies* 8, pp. 189-218.
- Haartsen, T. & F. Thissen (2018). '100 jaar Zuiderzeewerken. Spiegel van een veranderend Nederland'. *Geografie* 27 (6), pp. 34-38.
- Hundertmark, H. (2018). 'De bouw en diversiteit van middeleeuwse stadsmuren in Nederland'. *Nieuwsbrief Bouwhistorie* (64), pp. 62-80.
- Koomen, A., B. Pedroli & W. Nieuwenhuizen (2018). *Verkenning monitor landschap. Naar een robuust en breed gedragen systeem voor monitoring van landschap*. Wageningen Environmental Research, Wageningen (Rapport 2890).
- Kuiper, Y. (2016). 'The rise of the country house in the Dutch Republic. Beyond Johan Huizinga's narrative of Dutch civilisation in the 17th century'. In: J. Stobart & A. Hann (eds.). *The country house. Material culture and consumption*. Historic England, Swindon, pp. 11-23.
- Kuitert, W. (2018). 'Constantijn Huygens en de oorsprong van de Engelse landschapsstijl'. *Cascade, Bulletin voor Tuinhistorie* 27 (1), pp. 21-32.
- Mourik, J. van (2018). 'Telluris waakt over landschappelijk erfgoed. Landschapskundig museum in Dordrecht'. *Geografie* 27 (7), pp. 32-33.
- Mulder, R. & C. Wachter (2018). *Objectief Nederland. Veranderend landschap 1974-2018/Objective Netherlands. Changing Landscape 1974-2018*. Nao10, Rotterdam.
- Nieuwhof, A. & P.C. Vos (2018). 'New data from terp excavations on sea-level index points and salt marsh sedimentation rates in the eastern part of the Dutch Wadden Sea'. *Netherlands Journal of Geosciences – Geologie en Mijnbouw* 97 (1-2), pp. 31-43.
- Olde Meierink, B. (2018). 'Tussen functionaliteit en symboliek'. *Nieuwsbrief Bouwhistorie* (64), pp. 16-20.
- Peet, H. (2018). *Kastelen en buitenplaatsen herbestemd tot onderwijsinstelling. De invloed van herbestemming op het behoud*. Nederlandse Kastelenstichting, Wijk bij Duurstede (NKS-rapporten 19).
- Pfeiffer, C. (2018). 'Molens: zorgkindje of paradepaardje?'. *Heemschut* 95 (2), pp. 6-9.
- Renes, H. (2018). 'New nature in old landscapes. Some Dutch examples of the relation between history, heritage, and ecological restoration'. *Environmental Values* 27, pp. 351-375.
- Roos, R. & J. 't Hart (red.) (2017). *Botanische tuinen in Nederland*. Natuurmedia, Amsterdam.
- Tussenbroek, G. van (2017). 'Timber-framed town houses in the Northern Netherlands before 1600.

- Construction and geographical distribution'. *Vernacular Architecture* 48 (1), pp. 44-62.
- Verbers, A., B. Dijkstra & U. Vegter (2018). 'Pingoruïnes. Bijzondere landschapselementen vragen om bijzondere aandacht'. *Het Nederlands Landschap* 3 (2), pp. 58-63.
- Verschuure-Stuip, G. & L. Dijkstra (2018). 'Bomenlanen van levensbelang'. *Bomennieuws*, zomer 2018, pp. 4-6.
- Walsmit, E. (2018). 'Siebe Bouma en zijn Museumdorp op het Kooizand in Enkhuizen. Een plan voor een nieuw openluchtmuseum'. *Caert-thresoor* 37 (2), pp. 71-80.
- Wesselink, H.E. (2018). *Een sterke toren in het midden der stad. Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen*. Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.

Groningen

- Broek, J. van den (2018). 'Meten en rekenen. Hoe de Semslijn in 1615 getrokken is'. *Caert-thresoor* 37 (3), pp. 111-117.
- Broek, N. van den (2016). *Boerderijen in de Marne: het verhaal van de gebouwen en hun bewoners*. Groningen.
- Feenstra, H. (2017). 'Ho(o)geland en Hunsingo'. *Stad & Lande* 26 (1), pp. 10-13.
- Fokken, M. & B. Henkes (red.) (2016). *Sporen van het slavernijverleden in Groningen*. Haren.
- Gras, E. le (2018). 'Luchtwachttorens. Kunstwerken en landmarks'. *Heemschut* 95 (1), pp. 34-35 [Warfhuizen].
- Gras, E. le (2018). 'Erfgoed is sluitpost. Versterkingsoperatie in het Groninger aardbevingsgebied'. *Heemschut* 95 (2), pp. 23-26.
- Hazelhoff, V. & M. Wieske (2018). 'Op zoek naar het verdwenen Thesinger Klooster'. *Archeologie in Nederland* 2 (4), pp. 46-47.
- Mulder, R. (2018). 'Toen en nu: de Grote Markt in Groningen'. *Het Nederlands Landschap* 3 (2), pp. 48-50.
- Perton, H. (2017). 'Herrie om Lauwersoog, of: Het laatste grensconflict met Friesland'. *Stad & Lande* 26 (2), pp. 34-37.
- Stöver, J. & M. van der Heiden (2017). *Boren aan de rand van Nijenklooster in Holwierde (gemeente Delfzijl)*. RCE, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 26) [<https://landschapinnl.nl/publicaties/boren-aan-de-rand-van-nijenklooster-in-holwierde>].

Friesland

- Herrema, G. (2017). 'Glazen poterbewaarplaatsen: verdwenen en vergeten?' *Fryslân. Historisch tijdschrift* 23 (3), pp. 16-19.
- Ijssennagger, N. (2016). 'Archeologische Kroniek van Fryslân over 2015'. *De Vrije Fries* 96, pp. 199-216.
- Janssen, P. (2017). *Leeuwarden in de jaren zeventig*. Leeuwarden.
- Jurgens, S. (2018). 'De Friese hooiberg: een overlever?' *Fryslân, Historisch Tijdschrift* 24 (3; themanummer De nieuwe Friese boerderij), pp. 16-19.
- Kessler, D. (2017). *Friesland, het kleinste land op aarde*. Leeuwarden [foto's en essays over Friese identiteit, schaalvergroting in de landbouw en afnemende biodiversiteit].
- Koenders, P. (2017). *By ús yn de Mersken, een Friese geschiedenis*. Ureterp.
- Kunst, G. (2018). 'De schop geschouderd. Landschapsontwikkeling van de Workumerwaard 1926-2000'. *Het Nederlands Landschap* 3 (2), pp. 2-13.
- Molema, M. & B. de Haan (2016). 'Agrarische bedrijfsveranderingen 1955-1980. Enkele observaties uit een oral history-project'. *De Vrije Fries* 96, pp. 163-176.
- Schroor, M. (2018). *Ald Dwinger. Van vuilstort tot natuurdomein*. Provincie Fryslân, Leeuwarden.
- Schroor, M., H. Bloemhoff, J. Terluin & M. Herweyer (2017). 'Omme de donkerheit der vergeteniss'. 500 jaar Oost- en West-Stellingwerf 1517-2017. Berkoop/Oldeberkoop [Symposiumbundel].
- Sibma, T. (2017). 'Pilot Veldkarteringen op terpen maakt doorstart'. *Van Wierden en Terpen. Nieuwsbrief Vereniging voor Terpenonderzoek* 22, pp. 1-4.
- Smeele, Q., L. Govers & H. Olff (2017). 'Griend. Nieuwe inzichten, andere benadering'. *Vakblad Natuur Bos Landschap* 132 (febr. 2017), pp. 16-19.
- Spek, T. (2017). 'Zonder boeren geen landschap'. *Fryslân, Historisch Tijdschrift* 24 (3; themanummer De nieuwe Friese boerderij), pp. 20-21.

Vaart, J. van der (2018). 'Vernieuwende boerderijtypen in begin 20ste eeuw'. *Fryslân, Historisch Tijdschrift* 24 (3; themanummer De nieuwe Friese boerderij), pp. 4-11.

Wiersma, J. (2018). 'Het boerengreppeltsjelân van de Greidhoeke'. *Het Nederlands landschap* 3 (1), pp. 58-61.

Drenthe

Velden, F. van der (2018). 'Melkfabriekje Orvelte'. *Het Drentse Landschap* 99 (sept. 2018), pp. 13-15.

Flevoland

Boer, E. de (2017). 'Opgravingen aan de Schoterweg in het Kuinderbos'. *Rondom Schokland. Cultuurhistorisch Tijdschrift* 2017 (4), pp. 27-30.

Damme, G. van, M. Derks, E. van Hellemond, E. Storms-Smeets & M. Terpstra (2017). *Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie Utrecht, Gelderland, Overijssel en Flevoland*. RCE, Amersfoort.

Erfgoedvereniging Heemschut/Heemschut Flevoland (2018). *Flevolands erfgoed: meer dan Urk en Schokland*. <https://assets.heemschut.nl/docs/3b02efc4-a365-454b-ab6d-8c12cbc692ce.pdf>.

Rousseau, A. (2018). 'Erfgoed in nieuw land. Een nieuwe koers voor erfgoedbeleid in Flevoland'. *Vitruvius* 45, pp. 4-7.

Gelderland

Dijk, H.G. (2018). 'De oudste molens van Acquoy'. *Mededelingen Historische Kring West-Betuwe* 46 (1), pp. 18-20.

Gast, K. (2017). 'De modernisering van het Wageningse winkelbestand'. *Oud-Wageningen* 45 (4), pp. 22-25.

Gast, K. (2018). 'Nieuwe Wageningse wegen'. *Oud-Wageningen* 46 (2), pp. 18-21.

Groothedde, M. (2018). 'A Zutphen great hall ... which never materialized?' In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuvs*. SPA, Zwolle, pp. 206-213.

Heeren, S., N. Roymans, J. Bazelmans & J.-W. de Kort

(2017). 'De goudschat van Lienden. Romeins-Frankische contacten rond het midden van de vijfde eeuw'. *Archeologie in Nederland* 1 (4), pp. 2-9.

Holwerda, J. (2017). 'Vogelvlucht met de geometrische tuin van Huis te Baak (1770)'. *Cascade, Bulletin voor Tuinhistorie* 26 (2), pp. 26-29.

Holwerda, J. (2018). 'De buitenplaats Rooyesteijn te Neerbosch. Lokalisering en geschiedenis'. *Cascade, Bulletin voor Tuinhistorie* 27 (1), pp. 9-20.

Poorthuis, M. (2017). "'Ja, hier heeft dat kanalenstelsel voor die zalm gelopen"'. *De Wijerd. Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen en Beken* 38 (4), pp. 12-16 [Vroegere viskwekerij bij Velp].

Rikken, D. (2017). "'Het maakt niet uit waar ik woon, ik ben vernederlands"'. *De Molukse gemeenschap in Elst*. In: 'Grenzenloos', inkomende en uitgaande Betuwanaren. *Terugblik, Jaarboek Stichting Tabula Batavorum*. Opheusden, pp. 151-162.

Seinen, P. (2017). 'Romeinse brugresten bij Zuilichem. Geofysische technieken moeten meer inzicht geven'. *Archeologie in Nederland AWN Magazine* 1 (4), pp. 10-11.

Slijkhuis, H. (2017). 'Cultuurhistorie van de Ruitersbeekroute'. *De Wijerd. Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen en Beken* 38 (3), pp. 5-9 [Omgeving Middachten].

Slijkhuis, H. (2018). 'De geschiedenis van de Achterste Molen in Wissel'. *De Wijerd. Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen en Beken* 39 (1), pp. 12-16.

Slijkhuis, H. (2018). 'Het beken- en sprengenlandschap op de Veluwe. Bedreigd door natuurontwikkeling en verdroging'. *Het Nederlands Landschap* 3 (2), pp. 24-36.

Smit, E. & J. Zweers (2017). 'Geen varkenskot onverhuurd. Geloofsvluchtelingen in Huissen (1548-1640)'. In: 'Grenzenloos', inkomende en uitgaande Betuwanaren. *Terugblik, Jaarboek Stichting Tabula Batavorum*. Opheusden, pp. 93-106.

Verstegen, A.F. (2018). 'Geschiedenis van Palmestein - 1630 tot heden. Huis Palmestein te Deil'. *Mededelingen Historische Kring West-Betuwe* 46 (2), pp. 35-56.

Visscher, G. (2017). 'Monumentale bomen langs of bij beken'. *De Wijerd. Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen en Beken* 38 (3), pp. 20-24; 38 (4), pp. 21-23.

- Werf, J. van der (2017). 'De bouwgeschiedenis van kasteel Neerijnen'. In: R. Gruben, T. Hermans, J. van Doesburg, J. Kamphuis & E. Storms-Smeets (red.). 'Zij waren van groote en zware steenen'. Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Nederland. Stichting Kastelenstudies Nederland, Wijk bij Duurstede, pp. 255-287.
- Wijnen, J. (2017). 'De Wageningse Barricaden. Archeologisch onderzoek naar links activisme van gisteren'. *Oud-Wageningen* 45 (4), pp. 10-15.

Utrecht

- Aanstoot, B. (2017). 'Lange Lauwerstraat 22'. *Steengoed (Utrechts Monumenten Fonds)* 62, pp. 3-17 [Utrecht].
- Beumer, S. (2018). '140 jaar archeologisch onderzoek in Leusden'. *Leusden Toen* 34 (3), pp. 16-22.
- Boer, M. de (2017). 'Hydepark. Een park vol pracht, praal en vernuftigheden'. *Kasteel & Buitenplaats* 19 (59), pp. 18-20.
- Bondt, C. de (2018). 'De Utrechtse kaatsbanen 1590-1800'. *Oud-Utrecht* 91 (2), pp. 42-47.
- Bos, J.J. (2018). 'Aan de zuidzijde van Nieuwe Gracht tegenover Paushuisinge. Kromme Nieuwegracht 86'. *Steengoed (Utrechts Monumenten Fonds)* 64.
- Bruin, M.W.J. de (2017). *De Bemuurde Weerd bij Utrecht Ontstaan en eerste ontwikkeling*. <http://www.broerendebruin.nl/BemuurdeWeerd20171025.pdf>.
- Burgsteden, L. van (2017). 'Sporen van de buitenplaats Groot Zandbrink'. *Leusden Toen* 33 (4), pp. 3-7 [Leusden].
- Burgsteden, L. van (2018). 'Sporen van boerderij De Knip en buitenplaats de Glindhorst'. *Leusden Toen* 34 (2), pp. 8-13; (3), pp. 4-8 [Leusden].
- Gaasbeek, F. (2018). *Dorp en fort Blauwkapel*. Stokerkade, Amsterdam (Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks).
- Gaillard, S. & A. Pool (2018). 'Van werkverschaffing tot soepkarren. Voedseldistributie in Utrecht 1700-1879'. *Oud-Utrecht* 91 (4), pp. 100-104.
- Habermehl, D. & J. van Renswoude (2018). 'Leven langs een oude rivier. Duizend jaar wonen aan een restgeul in Houten-Castellum'. *Archeologie in Nederland* 2 (3), pp. 2-9.

- Hameleers, M. (2018). 'De Kaarte vande Polders der Eemlandsche Leege Landen etc. van Dirk Brekensz. van Groenouw (1666-1760)'. *Caert-thresoor* 37 (3), pp. 118-124.

- Hazelet, K. (2018). 'De geschiedenis van villa Oase in Bilthoven. Hoe een toevluchtsoord voor de elite veranderde in een forensendorp voor de middenklasse'. *Oud-Utrecht* 91 (4), pp. 94-99.
- Ingen, G.J. van (2017). 'Wonen achter het koor van de kerk'. *Steengoed (Utrechts Monumenten Fonds)* 62, pp. 19-29 [Jacobskerksteeg, Utrecht].
- Krommenhoek, W. & L. van Vlodorp (red.) (2017). *Honderd jaar Bilthoven*. De Bilt.
- Santen, B. van (2017). 'Het Vredenburg in de jaren vijftig en zijn aantrekkingskracht voor jaarbeurgangers'. *Oud-Utrecht* 90 (2), pp. 32-38.
- Spanje, B. van (2018). 'Nieuwe Gracht 27: de Gijzelkamer'. *Steengoed. Utrechts Monumenten Fonds* 63, pp. 3-20 [Huis op terrein voormalige Paulusabdij].
- Vesters, P. (2018). 'Vliegbasis Soesterberg. Oord van onthouding en verborgen wereldgeschiedenis'. *Vitruvius*, 44, pp. 8-11.

Holland

- Beekman, F. (2018). 'Buitenmensen van strand en duin: de Noordzeevissers'. *Holland's Duinen* 71 (april 2018), pp. 60-61.
- Brenk, S. van den (2016). 'Archeologisch onderzoek in de Vecht bij Hinderdam'. *Archeologica Naerdincklant* 2016 (3), pp. 16-20.
- Bruin, J. de (2018). 'Living in Oegstgeest 575-725 AD'. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 20-25.
- Bult, E. (2018). 'Peasants for Frans: the visibility of predial peasants, free farmers and freemen in the "Hof van Delft", during the demanoralisation period'. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 214-228.

Cerutti, F., R. Mulder, B. Stamkot & A. de Vries (2018). *Tien eeuwen Gorinchem. Geschiedenis van een Hollandse stad*. Matrijs, Utrecht.

Ijsselstijn, M. (2018). 'Tracing the persistence of medieval plot boundaries in a central street: Breestraat in Leiden, The Netherlands'. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 236-242.

Laar, P. van de (2018). *Coolingel. 700 jaar Rotterdammers en hun stad*. Bas Lubberhuizen, z.pl.

Meijden, E. van der (2018). 'Hoe zagen de duinen bij Wassenaar eruit voor het begin van de waterwinning?' *Holland's Duinen* 71 (april 2018), pp. 4-15.

Steen, B. van der (2017). 'De metropool voorbij. Een korte geschiedenis van kraken in Leiden in de jaren zeventig'. *Stadsgeschiedenis* 12 (1), pp. 75-85.

Timmerman, L. (2018). 'Een einde aan de wildernis. Hoe het veen in het hart van West-Friesland verdween'. *Het Nederlands Landschap* 3 (2), pp. 37-47.

Tussenbroek, G. van (2017). 'Werk in uitvoering – zestiende-eeuwse huizen in Amsterdam'. *Nieuwsbrief Bouwhistorie* 63, pp. 4-7.

Veer, J. (2016). 'De grens tussen Rijnland en Delfland in de Oostduinen'. *Hollandse Duinen* 58, pp. 12-13.

Zeeland

Burgers, T. (2017). 'De Zeeuwse spoorweg en de afdammingen van Oosterschelde en Sloe. België tegen Nederland met drie internationale "arbiters"'. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 26 (2), pp. 77-90.

Gruben, R. (2017). 'Westhoven en de Romeinse brug'. *Kasteel & Buitenplaats* 19 (58), pp. 16-17.

Klerk, A. de (2018). 'Klein maar fijn'. *Zeeuws Landschap* 34 (2), p. 19.

Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (KANTL) (2017). *Toponymisch woordenboek van Oost en Zeeuws-Vlaanderen*. <http://bouwstoffen.kantl.be/tw-ozvl/index.htm> [enkel digitaal beschikbaar].

Meijlink, B., B. Silkens & N.L. Jaspers (2017). *Zeeën van tijd. Grasduinen door de archeologie van 2500 jaar*

Domburg en het Oostkapelse strand. Terra Incognita, Amsterdam.

Noord-Brabant

Aarts, B. (2018). 'On "tombs" and mottes. Interdisciplinary research in Brabant, a "broken up" duchy'. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 201-205.

Aarts, F. (2016). *Boeren in de Peel en Kempen omstreeks 1800*. Boekengilde, Enschede.

Arts, N. (2018). 'A biography of Martfelde: medieval settlement mobility in the Campine region (southern Netherlands)'. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 196-200.

Beex, B., O. Brinkkemper, J. van Doesburg, J.W. de Kort, J. Roymans & J. Schreurs (2017). *Kroonluchter op de hei. Waardestellend onderzoek naar het legerkamp bij Oirschot (1832-1834) in de gemeente Oirschot*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 245).

Bijsterveld, A.-J. & L. Toorians (2018). 'Texandria revisited: in search of a territory lost in time'. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 34-42.

Boekwijt, H., M. Enderman, R. Claudemans & J. Viguurs (2016). *De stad van Bosch. Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief*. Aldus Uitgevers, 's-Hertogenbosch.

Gramsbergen, E. (2017). 'Regels voor het bouwen aan de campus. Masterplan Tilburg University van Bauhütte'. *OverHolland* 18/19, pp. 159-172.

Halder, F. van, m.m.v. I. Wynhoff, F. Mandigers, P. Hopman, A. Vrielink, B. van Opzeeland (2017). *Natte natuur, droge voeten. Hoe water van last tot lust werd in Vuchtse Gement, Moerputten, Vlijmens Ven en Bossche Broek*. Pictures Publishers, Woudrichem.

Steenbakkers, W. (2017). *Het steenen hujs met gebinte, stal*

- ende schuuren. Historisch onderzoek naar boerderijen in Boxtel, Lennisheuvel en Liempde. Woudrichem.
- Tol, A., J. Verspay, L. Meurkens, E. Heunks & L.I. Kooistra (2018). 'Dertig eeuwen bewoningsgeschiedenis. Een historisch cultuurlandschap in Aarle, gemeente Best'. *Archeologie in Nederland* 2 (2), pp. 10-19.
- Verhoeven, A. (2018). 'Back to Bergeijk and Oerle. The Campine settlement model revisited'. In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 155-160.

Limburg

- Alblas, W. (2018). 'Landschapsgeschiedenis en landschapsbeheer'. *De Maasgouw* 137 (2), pp. 57-58.
- Ball, E.A.G., L.A. Tebbens & C.M. van der Linde (red.) (2018). *Het Maasdal tussen Eijsden en Mook. De bewonings- en gebruiksgeschiedenis van het Maasdal op basis van archeologisch onderzoek in het Malta-tijdperk*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 60).
- Hermans, F., met bijdragen van R. Denessen, M. Dings, M. Dolmans, T. Ernst, R. van der Hoek, L. van Meijel, L. Reutelingsperger & L. Verhart (2018). *Historische atlas van Venlo. Twintig eeuwen wonen aan de Maas*. Vantilt, Nijmegen.
- Hartmann, J. (2018). 'Limburgse kaarten digitaal'. *De Maasgouw* 137 (2), pp. 64-69.
- Paulussen, R. (2018). 'Landschapsgeschiedenis en het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN)'. *De Maasgouw* 137 (2), pp. 70-71.
- Truyen, W. (2018). 'Weert Van Hornestad. De biografie van erfgoedaspecten in de stad en regio'. *Archeologie in Limburg* (117), pp. 21-30.
- Vermeer, H. (2018). 'Het Limburgse landschap tussen modernisering en behoud in de eerste helft van de twintigste eeuw'. *De Maasgouw* 137 (2), pp. 51-55.
- Wetzels, E. (2018). 'Frans Theuws and Maastricht: inalienable or inseparable?' In: M. Kars, R. van Oosten, M.A. Roxburgh & A. Verhoeven (eds.). *Rural riches & royal rags? Studies on medieval and modern archaeology, presented to Frans Theuws*. SPA, Zwolle, pp. 161-166.
- Wolters, L. (2018). *Staatsmijn Beatrix. Gemiste kans of zegen?* Vantilt, Nijmegen.

België

- Brown, A. & J. Dumolyn (eds.) (2018). *Medieval Bruges, c. 850-1550*. Cambridge UP, Cambridge.
- Bruggeman, D. & M. Dehaene (2017). 'Urban questions in the countryside? Urbanization and the collective consumption of electricity in early twentieth-century Belgium'. *Planning Perspectives* 32 (3), pp. 309-332.
- Claeys, D. (2017). 'World War I and the reconstruction of rural landscapes in Belgium and France. An historiographical essay'. *Agricultural History Review* 65 (1), pp. 108-129.
- Coomans, T. (2015). 'De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw'. In: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 32, pp. 113-126.
- Deneef, R. (2017). 'Terug naar Hoegaarden. Een landschap in de leemstreek vijftien jaar na de ruilverkaveling'. *M&L. Monumenten, Landschappen en Archeologie* 36 (1), pp. 38-52.
- Groote K. De, R. Annaert, M. Dewilde & G. Vynckier (2018). *Project historische dorpskernen. Kader en methode voor de inventarisatie van de historische dorpskernen in functie van de afbakening van archeologische zones*. Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel (Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed 94) [Te downloaden van <https://oar.onroenderfgoed.be/publicaties/OAOE/94/OAOE094-001.pdf>].
- Groote K. De, R. Ribbens & S. Defresne (2017). *Erfgoedbalans 2017*. Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel [Te downloaden van <https://oar.onroenderfgoed.be/publicaties/OAOE/73/OAOE073-001.pdf>].

Berichten

David Lowenthal (1923-2018)

David Lowenthal, die op 15 september 2018 overleed, mag worden beschouwd als de uitvinder van Erfgoed als academische studieonderwerp. Na een reeks van voorbereidende artikelen zette hij het thema overtuigend neer in zijn boek *The past is a foreign country* (1985, nieuwe editie 2015). Een latere aanvulling vormde het boek *The heritage crusade and the spoils of history* (1996). Voor hem verschilde erfgoed fundamenteel van geschiedenis. Zoals hij in een interview met de *NRC* (6 december 2000) uitlegde: *Geschiedenis is objectieve waarheidsvinding, erfgoed heeft alles te maken met passie en overtuiging. Daarbij wordt onvermijdelijk het verleden vervormd en misbruikt, en dat leidt al te vaak tot conflicten en geweld. 'In searching for our heritage we find the past we want to find'.*

Lowenthal, in 1923 in New York geboren, studeerde geschiedenis aan Harvard maar werd tijdens de Tweede Wereldoorlog in Europa ingezet als geograaf. Samen met een fotograaf documenteerde hij de gebieden die het Amerikaanse leger had veroverd en reisde hij achter het leger aan van de Auvergne in oostelijke richting tot ze in Pilsen op het Russische leger stuitten. Na de oorlog studeerde hij geografie bij Carl Sauer in Berkeley. Vervolgens schreef hij een proefschrift over Georges Perkins Marsh, een belangrijke pionier op het gebied van de milieugeschiedenis. In 1965 verscheen een heruitgave van Marsh's boek: *Man and nature; or, physical geography as modified by human action* (oorspronkelijk uit 1864), met een inleiding door Lowenthal.

Vanaf 1972 tot zijn pensionering in 1985 was Lowenthal hoogleraar geografie aan University

▲ David Lowenthal tijdens de PECSRL-conferentie in Noorwegen (foto: Hans Renes, 1998).

College, London. Nadien bleef hij schrijven, reizen en lezingen geven. Vooral zijn pionierswerk op erfgoedgebied zal nog tot in lengte van jaren worden gebruikt.

De Greidhoeke

Tussen de vier steden Leeuwarden, Franeker, Bolsward en Sneek ligt het eeuwenoude cultuurlandschap De Greidhoeke. Het is een streek waar lange tijd de zee heer en meester was en waar een open kwelderlandschap werd doorsneden door krekens en moerassen. In deze regio werden dan ook ruim 2500 jaar geleden de eerste terpen gebouwd. Vanaf dat moment hebben de bewoners een duidelijk stempel op het landschap gedrukt, waarbij telkens nieuwe elementen werden toegevoegd en andere sporen weer werden uitgewist.

In de kern van de Greidhoeke liggen drie reservaatgebieden die door Natuurmonumenten worden beheerd. Het zijn uitzonderlijk landerijen waar ieder jaar grote aantallen weidevogels neerstrijken om te broeden in de kruidenrijke graslanden. Het is een wereld waar natuurwaarde en cultuurhistorie hand in hand gaan en elkaar versterken. Het reliëfrijke boerengreppeltjesland vormt namelijk een prima biotoop voor grutto's, Kieviten, tureluurs en kemphanen. Het recent verschenen boek *De Greidhoeke* brengt dit gebied in kaart voor bewoners en bezoekers die al wandelend of fietsend dit bijzondere stukje Fryslân kunnen ontdekken.

Jeroen Wiersma (2018). *De Greidhoeke. Cultuurhistorie van een rijk weidevogelgebied*. Matijns, Utrecht (Uitgave in samenwerking met Natuurmonumenten).

Landschapstriënnale 2020

Nationaal Landschap Het Groene Woud wordt gastregio van de Landschapstriënnale 2020. In september 2017 tekenden de besturen van Stichting Landschapstriënnale en Het Groene Woud een intentieverklaring voor de organisatie hiervan. In de aanloop naar 2020 worden in 2018 en 2019 al verschillende activiteiten ontwikkeld.

Tegen de achtergrond van wereldwijde thema's als verstedelijking en circulaire economie staan hier inspirerende (inter)nationale voorbeelden van landschapontwikkeling op het programma en komen de Brabantse uitdagingen en oplossingen aan bod. De provincie Brabant is met

haar mozaïek van steden, dorpen en buitengebied een innovatieve, vooruitstrevende en aantrekkelijke Europese regio, waar het landschap flinke veranderingen doormaakt. Hier is bewezen dat schijnbaar botsende belangen elkaar kunnen aanvullen en versterken, aldus Eric Luiten (Stichting Landschapstriënnale).

Bij de organisatie zal nauw worden samengewerkt met de ontwikkeling van Van Gogh Nationaal Park in oprichting. De opzet van de manifestatie in 2020 omvat onder meer conferenties, ontwerpwedstrijden, excursies en voorstellingen voor verschillende doelgroepen.

Zie meer op www.landschapstriennale.com.

Het Volgende Landschap

Wat hebben we geleerd van de Landschapstriënnale 2017? Met meer dan 60 programma-onderdelen en ruim 11.000 bezoekers stond de maand september in het teken van 'Het Volgende landschap'. Op zoek naar de rode draad en het overkoepelende verhaal blijkt Vereniging Deltametropool samen met Stichting Landschapstriënnale en chroniqueur Fred Feddes terug op deze levendige maand vol inspiratie, discussie, lessen en ideeën. De publicatie *Het Volgende Landschap* is een retrospectief over de toekomst van ons landschap dat iedere Nederlander zal raken. Het leverde een staalkaart op van kennis en inzichten over de afzonderlijke megaopgaven, en een beginnend portfolio van mogelijke ontwerp oplossingen. In *Het Volgende Landschap* reflecteert een keur van betrokkenen op de bevindingen. Ook de triënnale als publieksevenement is in beeld gebracht. Het resultaat is een onmisbare gids op de onzekere weg naar het volgende landschap.

Fred Feddes & Merten Nefs (red.). *Het Volgende Landschap*. Stichting Landschapstriënnale en de Vereniging Deltametropool, Rotterdam, 2018. ISBN 9789076630229.

De mooi vormgegeven publicatie is te lezen via http://deltametropool.nl/nl/het_volgende_landschap.

Cultuurhistorie uiterwaarden in kaart

De cultuurhistorie in de uiterwaarden kent talrijke verschijningsvormen. Behalve archeologie, zijn er ook diverse bovengrondse overblijfselen die herinneren aan de geschiedenis van onze intensieve omgang met water. Denk aan steenfabrieken, dijken, veerdiensten, beplanting en militaire linies en stellingen. De archeologische verwachtingskaart Uiterwaarden Rivierengebied is daarom onlangs uitgebreid met een laag waarop bovengrondse cultuurhistorische elementen zijn te zien. Ook is de kaart gebruiksvriendelijker gemaakt door een laag met rivierkaarten en historische kadastrale kaarten toe te voegen. De kadastrale kaarten van de periode 1811-1832 waren tot vorig jaar te vinden op de website WatWasWaar. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft deze omvangrijke collectie overgenomen.

Zie voor meer informatie en de kaart: <https://archeologiein nederland.nl/bronnen-en-kaarten/uiterwaardenkaart>.

ANWB 135 jaar onderweg

De ANWB organiseerde aanvankelijk toertochten en wegwedstrijden voor de aangesloten fietsers. Toen ze zich in 1900 omvormde tot toeristenbond verbreedde ze haar werkterrein tot automobilisten, watersporters en kampeers. Zo nam ze het initiatief tot de aanleg van de eerste fietspaden, pleitte ze succesvol voor het geschikt maken van het Nederlandse wegennet ten bate van de auto, stond ze aan de basis van de eerste nationale parken en wist ze de aanleg van meer en betere kampeerterreinen voor elkaar te krijgen. De geschiedenis van de ANWB is ook de geschiedenis van de Nederlandse samenleving, van de vakanties voor de happy few tot de massale zomerse uittocht en mobiliteit voor velen. Zie voor meer achtergrondinformatie over de ANWB ook het artikel van Hans Buiter in THG 1 (2).

Hans Buiter en Peter Staal (2018). *Het avontuur van de ANWB. 135 jaar onderweg*. Thoth, Bussum.

Over Historische Wegen

In de provincie Utrecht lopen tal van historische water-, land- en spoorwegen. In het hart van ons land komen de belangrijkste internationale noord-zuid- en oost-westverbindingen samen. Zij vormen een rijk erfgoed. Wegen verbinden niet alleen steden en dorpen, maar bieden de reiziger ook een venster op de omgeving met afwisselend industriële en natuurlijke landschappen.

Cultuurhistoricus Roland Blijdenstijn en historisch-geograaf Kees Volkers hebben een fraai boek geschreven over de betekenis en bijzondere kwaliteiten van oude vaarroutes, landwegen en (al dan niet verdwenen) spoorlijnen. Van ieder type hebben zij iconische voorbeelden uitgewerkt, waarbij de wisselwerking met historie en landschap centraal staat.

Met dit boek heeft Roland Blijdenstijn afscheid genomen van de Provincie Utrecht, na 35 jaar letterlijk en figuurlijk ons erfgoed op de kaart te hebben gezet lezen we in het voorwoord van gedeputeerde Mariëtte Pennarts-Pouw van de provincie. Een reden temeer om kennis te nemen van deze mooie uitgave.

Roland Blijdenstijn & Kees Volkers (2018). *Over historische wegen. Varen, rijden en sporen door de provincie Utrecht*. Uitgave provincie Utrecht/Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij. ISBN 9789079156443.

Heijlplaat rijksbeschermd stadsgezicht

Midden in het havengebied tussen de Waal- en Eemhaven ligt belangwekkend cultuurhistorisch erfgoed dat in nauwe samenhang is ontstaan: de voormalige scheepswerf van de Rotterdamsche Droogdok Maatschappij (RDM), het in opdracht van de RDM aangelegde tuindorp Heijlplaat en de gemeentelijke Quarantaine-inrichting. Samen vertellen ze een belangrijk verhaal binnen de maritieme en industriële geschiedenis van Rotterdam en een sociaal verhaal. De nog vrij gave combinatie van haventerrein, companytown en quarantainegebied is bovendien uniek in Nederland. Het aangewezen stadsgezicht heeft een hoge zeldzaamheidswaarde.

De gebouwen van de scheepswerf hebben door de invloed van de huisarchitecten van de RDM een geheel eigen signatuur in architectuur. De gebouwen zijn opgetrokken in een zakelijk expressionistische stijl met aandacht voor detaillering, hoofdzakelijk ontworpen door twee architecten, H.A.J. Baanders en S. de Clercq. Het complex weerspiegelt de vooraanstaande positie van de RDM in de internationale scheeps- en machinebouwindustrie tussen 1902 en 1980. Met de aanwijzing van Heijlplaat wordt het aanwijzingsprogramma van stads- en dorpsgezichten uit de periode 1850-1940 afgerond.

Tienduizenden archeologische rapporten digitaal beschikbaar

Onderzoekers, archeologen, historisch-geografen en beleidsmakers hebben nu voor het eerst via één centrale toegang de beschikking over nagenoeg alle Nederlandse archeologische rapporten. De vele tienduizenden rapporten dateren voornamelijk uit deze eeuw. De oudste komt uit 1783. De rapporten zijn te raadplegen via NARCIS, het online portaal voor wetenschappelijke publicaties.

Het archeologische werkveld gebruikt de onderzoeksrapporten van eerdere opgravingen en vondsten om veld- of bureauonderzoek te doen. Doordat gegevens tot nu toe altijd verspreid waren over onder andere EASY, Archis, bibliotheken, NARCIS en andere repositories (digitale systemen waarin gegevens opgeslagen kunnen worden) leidde dit vaak tot een ingewikkelde zoektocht. Ook waren er meerdere rapporten nog helemaal niet digitaal te vinden.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en DANS hebben daarom afgelopen tijd intensief samengewerkt aan een centrale ontsluiting van alle rapporten via NARCIS, dat binnen Nederland geldt als hét portaal voor wetenschappelijke publicaties. Het is voor het eerst dat er nu een compleet en volledig overzicht van deze rapporten is gemaakt.

Zie <https://www.narcis.nl/>.

Tijdschrift M&L gedigitaliseerd

De Vlaamse Overheid gaf vanaf november 1981 34 jaar lang het tijdschrift *Monumenten, Landschappen en Archeologie*, kortweg *M&L*, uit. Van 1981 tot 2015 verscheen elke twee maanden een nummer gevuld met erfgoed informatie. Bijna 750 artikelen, geschreven tussen 1981 en 2015, zijn gedigitaliseerd en zo voor iedereen raadpleegbaar en doorzoekbaar. Ook de 'Binnenkrant' van het tijdschrift werd volledig gedigitaliseerd, hiermee wordt bedoeld het katern met informatie over het reilen en zeilen in de erfgoedsector, met bijvoorbeeld verslagen van congressen en boekbesprekingen. De meer recente nummers van jaargang 2016 tot vandaag worden uitgegeven door uitgeverij Die Keure en kunnen bekeken of besteld worden via www.menl.be.

Het digitale archief is te benaderen via <https://oar.onroenderfgoed.be/>.

De dageraad van Holland

In de 12e en 13e eeuw bestond het huidige Nederland uit onder andere vier grote vorstendommen: Brabant, Holland (met Zeeland), Gelre en het bisdom Utrecht. Holland won al snel aan invloed, wat ook in de aangrenzende gebieden als Vlaanderen en Brabant niet onopgemerkt bleef. In een aanstekelijke stijl beschrijft Henk 't Jong in het boek *De dageraad van Holland* de hoogte- en dieptepunten van de graven van Holland: hun levens, de familiebanden, de oorlogen binnen en tussen de vorstendommen, de politiek van het graafschap en de ontwikkelingen op zowel landelijk als stedelijk gebied. In *De dageraad van Holland* komt deze vrijwel onbekende vroegmiddeleeuwse geschiedenis tot leven en 't Jong toont aan dat de dageraad van het graafschap Holland bepalend is geweest voor de geschiedenis van ons land.

Henk 't Jong (2018). *De dageraad van Holland. De geschiedenis van het graafschap 1100-1300*. Uitgeverij Omniboek, Utrecht.

Het *Tijdschrift voor Historische Geografie* is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Omslagfoto

Claes Jansz Visscher, Gezicht op de bebouwing aan het Begijnhof vanaf de Nieuwezijds Voorburgwal, begin 17e eeuw (bron: Stadsarchief Amsterdam).

Aanwijzingen voor de auteurs

Deze kunnen worden aangevraagd bij de redactie: redactiethg@gmail.com.

Over de auteurs

Gabri van Tussenbroek (1969) is bouwhistoricus bij Monumenten en Archeologie van de Gemeente Amsterdam en hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten, in het bijzonder van de stad Amsterdam aan de UvA.

C.L. (Koen) van den Driesche is landschapshistoricus en zelfstandig onderzoeker bij Avalis Landschapsadvies. Daarnaast is hij werkzaam als adviseur fysieke leefomgeving en cultuurhistorie in het waddengebied.

Jan Neefjes (1961) studeerde bodemkunde aan de Landbouwuniversiteit Wageningen en deed afstudeeronderzoek in historische geografie, geomorfologie, planologie en wijsbegeerte. Hij is mede-eigenaar van het tweemansbureau Overland dat adviseert over ruimte, erfgoed en water.

Jur Kingma (1945) is gepensioneerd huisarts en toezichthouder in de geestelijke gezondheidszorg. Hij is voorzitter van de NedSEK, de Nederlandse Stichting Erfgoed Kranen. Hij is sinds veertig jaar als vrijwilliger betrokken bij de studie en het behoud van industrieel erfgoed. In 2018 verscheen zijn boek *Vernuftelingen en kooplieden in een bijzonder landschap. 450 jaar Zaanse industrie*.

Giel van Hooff (1951) is historicus. Hij was 35 jaar verbonden aan de Technische Universiteit Eindhoven, waar hij in 1990 promoveerde op de geschiedenis van de Nederlandse machinesnijverheid. Hij is sinds de jaren 1980 betrokken bij het industrieel erfgoed, onder meer als medeoprichter en bestuurslid van de Stichting Industrieel Erfgoed Helmond. Sinds enkele jaren is hij bestuurslid van de stichting NedSEK en secretaris van de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland.

